

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Τακτικής καθηγητρίδας

τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους

ΑΙ ΒΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ

Μέχρι πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν ἀπεδίετο ἡ προσήκουσα σημασία οὔτε εἶχε κατανοηθῇ ἡ μεγίστη συμβολὴ του εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ. Τοῦτο κατὰ μέγα μέρος ὤφειλετο εἰς τὴν προκατάληψιν, μεθ' ἧς προσήγγισε τὴν αὐτοκρατορίαν ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς καὶ τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, διότι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀρχίζει κατ' οὐσίαν ἡ σπουδὴ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Ἐβάρυνεν ἐπίσης ἡ ἐκ τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ αἰῶνας καλλιεργηθεῖσα ἀντιπάθεια κατὰ τῶν «σχισματικῶν» τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ πνευματικὴ ἡγεσία τῆς Εὐρώπης τοῦ ΙΗ' αἰῶνος περιφρονεῖ τὸ Βυζάντιον, διότι τὸ θεωρεῖ ἔστερημένον ὑψηλοῦ φρονήματος καὶ φιλελευθέρου πνεύματος, ξένον πρὸς τὰς δημοκρατικὰς ἀντιλήψεις· εἰς αὐτὸ βλέπει μόνον μίαν ἀλληλουχίαν στάσεων, δολοπλοκιῶν καὶ δολοφονιῶν ἢ ἐν σύνολον τυραννουμένων ἀνθρώπων, μετὰ δέους ὑπηρετούντων τὸν δυνάστην τῶν. Διὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ διάδοσιν αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ εὐθὺν καὶ τοῦ ἁγγλοῦ ἱστορικοῦ Ἐδουάρδου Γίββωνος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον «Ἱστορία τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας»¹ εἶχεν εὐρυτάτην ἀπήχησιν. Τὸ πόνημα τοῦ γλαφυροῦ ἱστορικοῦ, παρὰ τὸν τίτλον του, περιλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀνεξαρτήτως τῆς ἀντιρρήσεως, πῶς εἶναι δυνατόν παρακμὴ νὰ διαρκῇ ἔνδεκα αἰῶνας, ὅσοι μεσολαβοῦν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (324) μέχρι τῆς πτώσεως τῆς βασιλευούσης (1453), εἶναι φανερόν ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐπεχείρησε νὰ κατανοήσῃ τὸ Βυζάντιον ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν του πλαισίων, οὔτε ἀντελήφθη τὴν συμβολὴν του εἰς τὴν διάσωσιν τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς παραδόσεως.

Τὴν ἐπανεκτίμησιν τῆς θέσεως τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς

1. Ed. Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, London 1776 - 1788 καὶ νεώτερα ἑκδόσις μετὰ προσθηκῶν ὑπὸ J. B. Bury, London 1896 - 1900.

ἀνθρωπότητα παρεσκεύασεν ἡ διὰ τοῦ κινήματος τοῦ ρωμαντισμοῦ στροφή τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἱστορικοῦ παρελθόντος καὶ ἐβοήθησεν ἡ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐκλέπτυνσις τῶν ἱστορικῶν μεθόδων. Τὸν βίον τῆς αὐτοκρατορίας ἐφώτισε μεταξὺ ἄλλων ἡ λαμπρά ἱστορική σύνθεσις τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου καὶ αἱ ἐκτεταμέναι ἀρχεῖα καὶ ἔρευναι τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου.

Ἀποφασιστικῆς σημασίας ὑπῆρξε τὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου καὶ αἱ ἐπακολουθήσασαι τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου δεκαετίαι. Πρῶτον, συνειδητοποιεῖται ἡ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν διάσωσιν τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῆς ἀρχαιότητος¹. Καίτοι ἐξ ἀρχῆς ἦτο γνωστὸν ὅτι τὰ κλασσικά κείμενα διεσώθησαν μέσῳ τῶν βυζαντινῶν ἀντιγραφῶν, ταπεινῶν μοναχῶν ἢ διαπρεπῶν φιλολόγων², δὲν εἶχεν ἀποδοθῇ ἡ δέουσα σημασία οὔτε εἰς τὴν ὕλικήν ἔστω προσφορὰν αὐτὴν τῶν Βυζαντινῶν ἀλλ' οὔτε εἰς τὴν ἐξ αὐτῆς διαπιστουμένην ἐνασχόλησιν μὲ τὴν ἀρχαίαν σοφίαν καὶ πνευματικὴν παράδοσιν. Δεύτερον, διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως τῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν ἐξετιμήθη ἡ καθόλου κρατικὴ ὑπόστασις καὶ ὀργάνωσις, ἣτις ἄλλωστε καὶ ἐπέτρεψε τὴν ὑπερχλιετὴ διάρκειαν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπηκριβώθη ὁ πολὺπλοκος, συγκεντρωτικὸς ἀλλὰ καὶ εὐέλικτος μηχανισμὸς τῆς κρατικῆς διοικήσεως, ἡ τελειότης τῆς ὀργανώσεως τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ἡ ἀποδοτικότης τῆς φορολογίας, ἡ ἐπὶ αἰῶνας εὐρυθμὸς λειτουργία τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἀρτία ὀργάνωσις τοῦ στρατοῦ, ἰδίᾳ μέχρι καὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἡ ἐκπλήσσοις ἀντιμετώπισις τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος δυνατῶν - πενήτων. Τρίτον, ἡ ἐγγύτερα προσέγγισις πρὸς τὰς μορφὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπεκάλυψε τὴν κομψότητα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν γραμμῶν, τὴν αἰγλήσαν χάριν τῶν ψηφιδωτῶν, τὴν ἀσκητικὴν λιτότητα τῶν τοιχογραφιῶν.

Τὰς τελευταίας δεκαετίας εἰς τὸ ἐπικεντρον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης ἐτέθη τὸ βυζαντινὸν πολίτευμα³. Εἰς τὴν παροῦσαν ἐπισκόπησιν θὰ ἐπι-

1. Βλ. τὴν πρόσφατον, λίαν ἐπιτυχή, σύνθεσιν τοῦ P. Lemerle, *Le premier Humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris 1971, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

2. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, τ. I: *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen*, Zürich 1961, ἰδίᾳ σσ. 207-283: *Überlieferungsgeschichte der griechischen klassischen und hellenistischen Literatur* ὑπὸ H. Erbse (καὶ διὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον εἰδικῶς σσ. 243-283), καὶ σσ. 285-307: *Anhang zur Überlieferungsgeschichte der nachchristlichen griechischen Literatur der römischen Kaiserzeit* ὑπὸ M. Imhof, J. Irigoin, *Survie et renouveau de la littérature antique à Constantinople (IXe siècle)*, *Cahiers de civilisation médiévale* Xe - XIIe siècles, τ. 5 (1962), σσ. 287-302.

3. Ἑλλείπει — ἴσως εἶναι εἰσέτι πρόωρον — συνθετικὸν ἔργον περὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος. Ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ συμβουλευθῇ τὰ συναφῆ κεφάλαια τῶν

χειρηθῇ σκιαγραφία τῶν πολιτειακῶν παραγόντων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς λειτουργίας του. Τὸ ἐγχείρημα, ὅπως οὖν δυσχερές, δυσχεραίνεται ἐκ τῆς μεγάλης χρονικῆς διαρκείας τῆς αὐτοκρατορίας. Διὰ τῆς ιδρύσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 324, τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ μέχρι τότε ἐνιαίου ρωμαϊκοῦ κράτους χωρεῖ εἰς αὐτόνομον πολιτικὸν καὶ πολιτιστικὸν βίον, ἀλλὰ δι' ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους συνεχίζει τὴν παλαιὰν ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, δι' ὃ οἱ πολῖται καλοῦνται Ρωμαῖοι¹, τὸ κράτος Ρωμανία, ἐνῶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος εἰς τὸν ἐπίσημον τίτλον τοῦ ἡγεμόνος προστίθεται ὁ χαρακτηρισμὸς «*βασιλεὺς Ρωμαίων*».

Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν² διαμορφοῦται εἰς ὀργανικὸν σύνολον, εἰς ὃ ἐπικρατεῖ ἄκρα ἱεράρχησις. Οἱ πολιτειακοὶ παράγοντες ὑφίστανται μὲν ἐξελίξεις ἀλλὰ μετὰ πολλῆς βραδύτητος, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐξαφανίζονται τινες, ὡς ἐπίσης ἐμφανίζονται νέοι. Ἀναλλοίωτοι παραμένουν θεμελιώδεις τινὲς ἀρχαί, κατευθύνουσαι ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὴν ἀσκήσιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ πολιτειακοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ³. Συνεχίζειν κατὰ τὴν πρῶμον περίοδον, ἥτοι μέχρι τοῦ 610, τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊκῆς μοναρχίας (284 μ.Χ.) δημιουργηθεῖσαν παράδοσιν, ὁ αὐτοκράτωρ θεωρεῖται ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, δεχθεὶς τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρχων βουλήσει θεῖα. Εἰς χεῖράς του συγκεντρώνεται πᾶσαι αἱ ἐξουσίαι, νομοθετικὴ, δικαστικὴ, διοικητικὴ. Τὸ σύνολον τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ὑπόκειται ὑπὸ τὸν ἑλεγχόν του. Ἀξιώματα καὶ τίτλοι ἀπονέμονται κατὰ τὴν κρίσιν του. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶναι ἀνώτατος

τελευταίων ἐγχειριδίων τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία: G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, München 1963 καὶ πρόσφατος ἀγγλικὴ ἐκδοσις, *The Cambridge Medieval History*, τ. IV 2: *The Byzantine Empire. Government, Church and Civilisation*, ἐκδ. ὑπὸ J. Hussey, D. M. Nicol, G. Cowan, Cambridge 1967, Δ. Ζακυθηνοῦ, *Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία 324 - 1071*, ἐν Ἀθήναις 1969. Βλ. καὶ Ἰ. Καραγιαννοπούλου, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, Βυζαντινά, τ. 2 (1970), σσ. 37 - 61.

1. Τὸ πρόσφατον ἄρθρον τῆς Jaqueline Rosenblum, *Οἱ Ρωμαῖοι*, *Bulletin de l'Association G. Budé*, 1969, σσ. 299 - 313 περιορίζεται εἰς γενικὴν θεώρησιν.

2. Τὴν συναφῇ πρὸς τὴν πολιτικὴν θεωρίαν τῶν βυζαντινῶν βιβλιογραφίαν βλ. συγκεντρωμένην εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Λ. Μπενάκη, *Ἡ σπουδὴ τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας*. Κριτικὴ ἐπισκόπησις 1949 - 1971, *Φιλοσοφία*, τ. 1 (1971), σ. 417.

3. Ἐλλείπει εἰσέτι τὸ εἰδικὸν περὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ ἐν Βυζαντίῳ ἔργον. Τὴν πληρεστέραν διὰ τὴν ἐποχὴν του, ἐν μέρει πεπαλαιωμένην σήμερον, εἰκόνα παρέχει ὁ L. Bréhier, *Le monde byzantin, II: Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, σσ. 1 - 88. Ἐπιφελέως δύνανται νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ ἔργον τοῦ H. Hunger, *Reich der neuen Mitte: Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Graz - Wien - Köln 1965, σσ. 61 - 108, ἐνθα καὶ ἡ νεωτέρα βιβλιογραφία.

ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ, τὸν ὅποιον πολλάκις κατὰ τὰς ἐκστρατείας διοικεῖ αὐτοπροσώπως. Μόνος ἀρμόδιος νὰ νομοθετῇ καὶ νὰ τροποποιῇ τὴν προϋφισταμένην νομοθεσίαν, ἐποπτεύει τὴν εὐρυθμον λειτουργίαν τῆς δικαιοσύνης καὶ οὐχὶ σπανίως δικάζει αὐτοπροσώπως. Ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας ὁ αὐτοκράτωρ ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴν ἐπιρροήν. Ὑπερασπιστὴς τῆς πίστεως, δαυιλῆς χορηγὸς ναῶν, μονῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων, ἔχει ὡς πρῶτιστον καθήκον τὴν περιφρούρησιν τῆς ὀρθοδοξίας. Συγκαλεῖ τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους, μετέχων προσωπικῶς εἰς τινὰς συνεδριάς αὐτῶν. Ἐπιχορηγεῖ καὶ ἐνισχύει τὸ εἰς τοὺς ὁμόρους λαοὺς ἔργον τῶν ἱεραποστολῶν.

Τὸ βυζαντινὸν πολίτευμα ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ, οὐ ἀποτελεῖ συνέχειαν, διετήρησε καὶ τὸν θεσμὸν τῆς συγκλήτου¹. Ἡ βυζαντινὴ, ὡχρὰ ἀπεικονισίς τῆς παντοδυνάμου ρωμαϊκῆς συγκλήτου τῆς ἐποχῆς τῆς Δημοκρατίας, διατηρεῖ προνόμια καὶ ἰσχύν, μεγαλυτέραν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας (324 - 610), ὡς καὶ καθ' ἃς περιόδους τὸν θρόνον κατέχει ἀνήλικος ἢ ἐστερημένος μεγάλων ἱκανοτήτων ἡγεμόν. Εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ εὐγένεια δὲν εἶναι κληρονομικὴ, ὅπως ἐπίσης δὲν κληρονομεῖται ἡ συγκλητικὴ ιδιότης². Ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διορίζονται ὡς μέλη τῆς συγκλήτου ἀνώτατοι κρατικοὶ λειτουργοί, αὐλικοὶ ἀξιωματοῦχοι, φορεῖς ὀρισμένων ὑψηλῶν τίτλων, δι' ὃ μὲ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀνοδὸν νέου ἡγεμόνος καὶ πρὸ πάντων νέας δυναστείας σημειοῦνται μεταβολαί, ἐνίοτε ἀθρόαι, εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ σώματος.

Ἡ σύγκλητος λειτουργεῖ ὡς συμβουλευτικὸν σῶμα τοῦ αὐτοκράτορος, συγκαλούμενον ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν κρίσιν του. Εἰς μεμονωμένα μέλη τῆς συγκλήτου ἀνατίθενται δικαστικὰ καθήκοντα, διπλωματικαὶ ἀποστολαί, παρακολούθησις τῶν συνεδριῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων. Οἱ συγκλητικοὶ μετέχουν εἰς τὰς αὐλικὰς τελετάς καὶ ἀκολουθοῦν τὸν αὐτοκράτορα εἰς τὰς ἐπιστῆμους ἀνά τὴν πόλιν ἐξόδους, συμφώνως πρὸς αὐστηρῶς καθωρισμένον αὐλικὸν τυπικόν.

Δεδομένου ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν εἶχε καθιερωθῇ νομοθετικῶς ἡ

1. Περὶ τῆς βυζαντινῆς συγκλήτου βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, τεύχ. 2 (1949), H. - G. Beck, Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte, Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos. Hist. Kl. 1966, 6, München 1966, P. Arsac, La dignité sénatoriale au Bas Empire, Revue historique de droit français et étranger, τ. 47 (1969), σσ. 198 - 243.

2. R. Guiland, Recherches sur les institutions byzantines, τ. I, Berlin 1967, σσ. 15 - 22 : La noblesse de race, σσ. 23 - 31 : La noblesse de la haute époque (IVe - Ve siècles), σσ. 32 - 64 : La collation et la perte où la déchéance des titres nobiliaires à Byzance, σσ. 65 - 72 : La transmission héréditaire des titres nobiliaires à Byzance.

ἀρχὴ τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς, ἡ γνώμη τῆς συγκλήτου διαρκούσης τῆς πρωίμου περιόδου ἐβάρυνεν ἰδιαιτέρως διὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ θρόνου, ὅσάκις ὁ προηγούμενος μονάρχης δὲν εἶχε προνοήσει περὶ τοῦ διαδόχου τοῦ καὶ τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς ἀνῆκεν εἰς τὴν σύγκλητον¹.

Ἡ τεραστία ἔκτασις τῆς αὐτοκρατορίας ἀπῆτει ἄριστα συγκεκροτημένον καὶ καλῶς λειτουργοῦντα κρατικὸν μηχανισμόν, δι' ὃ ἐξ ἀρχῆς ἐδόθη μεγίστη προσοχὴ εἰς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν. Εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν ἐδημιουργήθησαν εἰδικαὶ ὑπηρεσίαι, ἀντιστοιχοῦσαι μὲ τὰ σημερινὰ ὑπουργεῖα, τῶν ὁποίων οἱ ἐπὶ κεφαλῆς, ὡς ὁ *magister officiorum*, ὁ *quaestor sacri palatii*, ὁ *comes sacrarum largitionum* κατὰ τὴν πρωίμον περίοδον, ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ, ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου, ὁ σακελλάριος κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ὁ μέγας λογοθέτης, ὁ μέγας δομέστικος κατὰ τοὺς παλαιολογείους, κρατοῦν εἰς χεῖρας τῶν τοὺς μοχλοὺς τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Παραλλήλως ἡ διοίκησις τῶν ἐπαρχιῶν ἔτυχεν ἰδιαιτέρας φροντίδος. Ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐδημιουργήθησαν αἱ μεγάλαι διοικητικαὶ περιφέρειαι, τελοῦσαι ὑπὸ τοὺς ἐπαρχοὺς πραιτωρίων, ὑποδιαριθμύμεναι εἰς διοικήσεις, ὡς καὶ μικροτέρας ἑδαφικῆς ἐκτάσεως ἐπαρχίας ὑπὸ τοὺς *praesides provinciae*, μὲ κύριον χαρακτηριστικὸν τὸν σαφὴ διαχωρισμὸν τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τῆς στρατιωτικῆς ἐξουσίας². Τὸ σύστημα τοῦτο ἀντικατεστάθη ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ Ζ' αἰῶνος διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς εἰς θέματα³ διαιρέσεως τῆς αὐτοκρατορίας,

1. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογὴ, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ἐν Ἀθήναις 1956, σσ. 3-66, ἰδίᾳ σ. 15 ἐπ., 58 ἐπ., ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καὶ τῆς αὐτῆς, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναδείξεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τ. 12 (1961/1962), σσ. 458-468. Πρβλ. H.-G. Beck, *Senat und Volk...*, σ. 5 ἐπ.

2. Διὰ τὸ πολίτευμα τῆς πρωίμου περιόδου βλ. τὸ πρόσφατον ἔργον τοῦ Fr. de Martino, *Storia della costituzione romana*, τ. V, Napoli 1967, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

3. Ἐπὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων βλ. A. Pertusi, *La formation des thèmes byzantines*, *Berichte zum XI. intern. Byzantinisten-Kongreß*, München 1958 (I) καὶ *Korreferat G. Ostrogorsky*, αὐτόθι, VII, München 1958, σσ. 1-8, J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959, W. E. Kaegi, *Some Reconsiderations on the Themes (seventh-ninth centuries)*, *Jahrbuch der oesterreichischen byzantinischen Gesellschaft*, τ. 16 (1967), σσ. 39-53.

Ἐπὶ τῶν λοιπῶν διοικητικῶν θεσμῶν τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ 565 μέχρι τοῦ 1204 βλ. L. Bréhier, ἐνθ' ἀνοστ., R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. I-II, Berlin 1967, Hélène Glykatzis-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux Xe-XIe siècles*, *Bulletin de correspondance hellénique*, τ. 84 (1960), σσ. 1-111, τῆς αὐτῆς, *Byzance et la mer. La marine de*

μέ κύριον στοιχείον τὴν εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον, τὸν στρατηγὸν τοῦ θέματος, συνένωσιν τῆς στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ διοικητικὴ αὕτη ρύθμισις, τροποποιηθεῖσα μόνον ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν ἑδαφικὴν ἔκτασιν τῶν θεμάτων, ἴσχυσε κατὰ βάσιν μέχρι τοῦ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων κατακερματισμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ κατὰ τοὺς Παλαιολογεῖους χρόνους ἀναπτυχθεῖσαι φυγόκεντροι δυνάμεις καὶ ἡ χαλάρωσις τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας εἶχον ἀντίκτυπον καὶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως¹.

Διαρκούσης τῆς πρώιμου περιόδου ὁ στρατὸς ἐνεργεῖ ὡς πολιτειακὸς παράγων μόνον κατὰ τὴν τυπικὴν ἀνάδειξιν τοῦ αὐτοκράτορος, διαδραματίζων τὸ κύριον πρόσωπον κατὰ τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀναγόρευσιν². Κατὰ τοὺς ἀκολουθοῦντας αἰῶνας συνέβη κατ' ἐπανάληψιν δυναμικοὶ στρατιωτικοὶ ἡγέται νὰ στηριχθοῦν εἰς τὸν στρατὸν καὶ νὰ γίνουν κύριοι τοῦ θρόνου³, συμμορφούμενοι ἀκολουθῶς καὶ αὐτοὶ πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτειακοῦ συστήματος καὶ τὴν μακράϊωνα παράδοσιν.

Ἐκ τῶν λεχθέντων εἶναι φανερόν ὅτι θεωρητικῶς τὸ βυζαντινὸν πολίτευμα εἶναι ἀπόλυτος μοναρχία, μὴ ὑποκειμένη εἰς κοινοβουλευτικὸν ἔλεγχον καὶ γραπτοὺς συνταγματικούς περιορισμούς, ἔχουσα ὡς κύριον μοχλὸν τὴν βούλησιν τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ ἐγγυτέρα ὁμως ἔρευνα καὶ ἐν τῇ πράξει παρακολούθησις τῆς ζωῆς πραγματικότητος καθιστᾷ σαφές ὅτι

guerre : La politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe - XVe siècles, Paris 1966, A. H o h l w e g : Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des oströmischen Reiches unter der Komnenen, München 1965, Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ὦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, Ἑπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 17 (1941), σσ. 208 - 274· τ. 18 (1948), σσ. 42 - 62· τ. 19 (1949), σσ. 3 - 25· τ. 21 (1951), σσ. 179 - 209· τ. 22 (1952), σσ. 159 - 182· τ. 25 (1955), σσ. 127 - 157.

1. Ἐπὶ τῶν θεσμῶν τῶν τελευταίων αἰῶνων, πλὴν τῶν μνημονευθέντων ἔργων τῶν L. Bréhier, R. Guiland βλ. D. Ζ α κ υ θ η ν ο ὦ, Le despotat grec de Morée, τ. II : Vie et institutions, Athènes 1953, L. P. R a y b a u d, Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258 - 1354), Paris 1968.

2. Περὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν ἀνάδειξιν αὐτοκράτορος τῆς πρώιμου περιόδου βλ. Αἰ κ. Χ ρ ι σ τ ο φ ι λ ο π ο ὐ λ ο ὦ, Ἑκλογή κλπ. ἰδία σ. 15 ἐπ., 22 ἐπ., 32 ἐπ., 58 ἐπ.

3. Οἱ ἀνταπειτηταὶ κατὰ τοὺς Η' καὶ Θ' αἰῶνας συνηθέστατα εἶναι στρατηγοὶ μεγάλων θεμάτων καὶ ἰδίᾳ τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν — θεμελίου τῆς ἐν Μ. Ἀσίᾳ στρατιωτικῆς ἰσχύος — κατὰ δὲ τοὺς Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνας ἡγοῦνται τοῦ στρατοῦ ὡς δομῆστικοὶ τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν ἀνωτέρων στρατιωτικῶν ἡγετῶν εἰς αὐτοκράτορας ἐκτίθενται εἰς τὸ βιβλίον μ ο υ : Ἑκλογή κλπ. εἰς τὴν οἰκίαν δι' ἑκαστον χρονολογικὴν τάξιν. Τὰς ἐπαναστατικὰς ἐξεγέρσεις καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα ἐξετάζει, ἀλλ' ἀτελῶς πῶς, ὁ Διογ. Ξ α ν ἄ λ α τ ο ς, Βυζαντινὰ μελετήματα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ, Athen 1940.

ποικίλοι παράγοντες μετριάξουν κατὰ πολὺ τὴν θεωρητικὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ πολιτεύματος καὶ ἐπιτρέπουν εἰς τὸν βυζαντινὸν λαὸν νὰ ἀπολαύῃ εὐνομίας καὶ νὰ μὴ εἶναι ἐστερημένος ἐλευθερίας, ὥς ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἐνόμιζέ τις.

Ἐξ ἀρχῆς δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἀπολυταρχίαν τιθέμενοι φραγμοὶ ἦσαν ἅψ' ἐνὸς μὲν πνευματικοὶ καὶ ἠθικοὶ, ἅψ' ἐτέρου δὲ πρακτικοί. Οἱ πρῶτοι θεμελιοῦνται εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεωρητικὴν πολιτικὴν παράδοσιν καὶ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, οἱ δεῦτεροι ὀφείλονται εἰς πραγματικούς φορεῖς τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ζωῆς, τὴν σύγκλητον, τοὺς δήμους, τὴν τάξιν τῶν δυνατῶν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐκ τῆς ἀρχαίας πνευματικῆς παραδόσεως, κλασσικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς, περιελήφθησαν εἰς τὴν βυζαντινὴν πολιτικὴν θεωρίαν θεμελιώδεις ἀρχαὶ¹ καταστάσαι κοινὴ συνειδήσις δι' ἄρχοντας καὶ ἄρχομένους. Οἱ πρῶτοι τὰς διακρύπτουσιν κατὰ τὸν ἐπισημότερον τρόπον εἰς τὰ προοίμια τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκδομένων νομοθετημάτων², οἱ δεῦτεροι εἰς τὰς ἀναφωνήσεις καὶ ἐπευφημίας, ἃς εἰς ἐπισήμους ἐκδηλώσεις ἀπευθύνουν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα³.

Ἡ ἀντίληψις τῶν Βυζαντινῶν περὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐξουσίας ἀντι-

1. Βλ. τὸ θεμελιώδες γενικὸν ἔργον τοῦ Fr. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy, Origins and Background*, τ. I - II, Washington 1966, καὶ τὸ εἰδικὸν περὶ τοῦ Θεμιστίου G. Dagron, *L'empire romain d'orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Themistios*, Travaux et mémoires, τ. 3 (1968), σσ. 1 - 242.

2. Ἀπικριβωμένην εἰκόνα τῶν εἰς τὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν νομοθετημάτων περιεχομένων ἰδεῶν περὶ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος παρέχει ἡ εἰδικὴ μονογραφία τοῦ H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Atengen der Urkunden*, Wien 1964.

3. Ἐπὶ τοῦ θέματος ἐλλείπει εἰδικὴ μονογραφία. Μέρος τοῦ ὑπὸ τῶν πηγῶν παρεχομένου ὕλικου ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938. Τὸ πλουσιώτερον ὕλικόν παρέχει ἡ Ἐκθεσις τῆς Βασιλείου Τάξεως, ἐξ ἧς δείγματος χάριν σημειῶ: θεόσπετοι εὐεργέται (σσ. 42₂₀, 43₃, 57₉, 60₁₅)· μέγιστοι εὐεργέται (σ. 322₉)· θεράποντες τοῦ Κυρίου (σσ. 206₂₀, 222₁₃)· κοσμοπόθητοι εὐεργέται (σσ. 278₁₄, 331₆, 355₂₄, 368₁₂)· (ἀνάτειλον) ἡ ἔνθεος βασιλεία (σσ. 50₉, 222₉, 354₂, 355₉₉, 368₉)· οἱ ἐκ τῆς ἁνω προνοίας ἐστεμμένοι (σ. 253₁₇)· κοσμοπόθητοι (θεοπρόβλητοι) μιμήσασθε Θεοῦ φιλανθρωπίαν (σσ. 317₈, 372₇)· τίς ἔσχεν εὐεργέτας ἀγαθοποιούς τοιοῦτους, φυλάττοντας πᾶσι τὸ δίκαιον ἀνθρώποις· (σ. 322₁₁)· φιλόχριστοι, θεοπρόβλητοι εὐεργέται (σ. 326₉). Πρβλ. σσ. 372 - 373, 649 - 650, τὴν εὐφημίαν τῶν στρατοπέδων, ἐν ᾗ οἱ αὐτοκράτορες ἀναφωνοῦνται: θεοπρόβλητοι, θεοκυβέρνητοι, κοσμοσύστατοι, κοσμοπόθητοι, ἀνδρεΐτατοι, νικηταί, ἐχθρολέται, τροπαιοῦχοι, εἰρηνοποιοί, πλουτοποιοί, ὁρθόδοξοι. Τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου καὶ ἡ εὐφημία «δημοτῶν» τῶν δύο μερῶν, στρατιωτῶν τοῦ ἀριθμοῦ, ἐλατῶν τῆς βασιλικῆς οὐσίας καὶ τῶν ψαλτῶν, ἀπαγγελλομένη «θαυμάβιον τελονόμενον ἐν τῷ φόρῳ μετὰ λιτῆς» Βασ. Τάξ., σσ. 611 - 612₁₀, 614₁₇₋₂₂.

κατοπτρίζεται άριστα εις την σαφή μεταξύ βασιλέως και τυράννου διάκρισιν, άπαντώσαν ήδη εις τὰ κείμενα της παλαιότερας βυζαντινής γραμματείας, άτινα έμπνεόμενα εκ των κλασσικών προτύπων, μεταφέρουν και εις τὸ Βυζάντιον την κατά της τυραννίδος άποστροφήν. Ἡ εις τὸν Σωκράτη άποδοιδόμενη θεωρητική θεμελίωσις της μεταξύ τυραννίδος και βασιλείας διαφορᾶς ¹ επανέρχεται εις πολιτικά βυζαντινά κείμενα.

Ὁ Συνέσιος, επίσκοπος της Κυρηναϊκής Πενταπόλεως, φιλόσοφος εξοικειωμένος με την πολιτικήν και φιλοσοφικήν σκέψιν της κλασσικής αρχαιότητος, εις τὸν περίφημον *Περὶ Βασιλείας* λόγον, ὃν άπηύθυνε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιον (έτ. 399) αναλύει την μεταξύ βασιλείας και τυραννίδος διαφοράν και χαράσσει τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα ὁ καλὸς μονάρχης δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ: «*βασιλεία δὲ τυραννὶς παροικεῖ και μάλα ἀγχίθυρος... μὴ τοίνυν ἄλλην, ἀλλὰ τὴν της βασιλείας νόσον τυραννίδα, δείδιθί τε και διαγίγνωσκε... ὅτι βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος*» ². Ἡ φράσις τοῦ Συνεσίου κρίνεται ἄξια νὰ περιληφθῇ εις τὴν περίφημον νεαρὰν τοῦ έτους 1043/1044, δι' ἧς ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος ἀναδιωργάνωσε τὴν Νομικὴν Σχολήν της Κωνσταντινουπόλεως: «*διαφέρειν μὲν τύραννον ἐν τούτῳ και βασιλέα, ὅτι ὁ μὲν (ὡς ὁ λόγος) νόμον ἔχει τὸν τρόπον, βασιλεὺς δὲ τὸ ἔμπαιιν τρόπον ἔχει τὸν νόμον, ἐπιστάσιαν ἔννομον τὴν ἀρχὴν ἐπιστάμενος*» ³.

1. Καθ' ἃ παραδίδεται εις τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφώντος Δ', σ. 12, ὁ Σωκράτης: «*βασιλείαν δὲ και τυραννίδα ἀρχάς μὲν ἀμφοτέρας ἡγεῖτο εἶναι, διαφέρειν δὲ ἀλλήλων ἐνόμιζε. τὴν μὲν γὰρ ἐκόντων τε τῶν ἀνθρώπων και κατὰ νόμους τῶν πόλεων ἀρχὴν βασιλείαν ἡγεῖτο, τὴν δὲ ἀκόντων τε και μὴ κατὰ νόμους, ἀλλ' ὅπως ὁ ἄρχων βούλοιο τυραννίδα*». Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει και ἡ ὑπὸ τοῦ Δίωνος Χρυσοστόμου διατυπωμένη άποψις: «*λέγεται γὰρ ἡ μὲν ἀρχὴ νόμιμος ἀνθρώπων διοικήσις και πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ νόμον, βασιλεία δὲ ἀνυπεύθυνος ἀρχή, ὁ δὲ νόμος βασιλέως δόγμα. ὁ δὲ τύραννος και ἡ τυραννὶς ἐναντίον τούτοις βίαιος και παράνομος χρῆσις ἀνθρώπων τοῦ δοκοῦντος ἰσχύειν πλέον*». (Κατὰ τὴν έκδοσιν J. W. Coホoon, τ. I, London 1961, σ. 124 της σειρᾶς Loeb).

2. Έκδοσις N. Terzaghi, Synesii Cyrenensis opuscula, τ. II, Romae 1944, *Περὶ βασιλείας* § 6. Ἀνάλυσιν τοῦ λόγου βλ. παρὰ F. Dvornik, ἐνθ' άνωτ., τ. II, σ. 699 έπ. Ὁ Εὐσέβιος, ἀναπτύσσων πρῶτος τὴν χριστιανικὴν πολιτικὴν θεωρίαν καθορίζει σαφῶς τὰς χαρακτηριστικὰς ιδιότητας τοῦ τυράννου, ἀντικρὺς ἀντιθέτους τῶν ἀρετῶν τοῦ καλοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνος. Βλ. R. Farina, *L'impero e l'imperatore cristiano in Eusebio di Cesarea. La prima teologia politica del Cristianesimo*, Zürich 1966, σσ. 225-234 και J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'empire byzantin du IVe au VIIe siècle*, Le Caire 1968, σσ. 189-197.

3. I. και II. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, τ. I, Ἀθήναι 1931, σ. 619₂. Βλ. διὰ τὴν ἐπίδρασιν ἑλληνιστικῶν κειμένων εις τὴν νεαρὰν ταύτην, R. Anastasi, *Dione Crisostomo e Giovanni di Euchaita*, *Siculorum gymnasium*, v. σειρά, τ. 23 (1970), σσ. 17-39.

Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ «μίμημα» καὶ «εἰκὼν τοῦ Θεοῦ» κατὰ τὸν Καισαρείας Εὐσέβιον¹, «ἐκ Θεοῦ τὸ ἄρχειν λαχὼν» κατὰ τὰ προοίμια τῶν νεαρῶν², «Χριστὸς Κυρίον»³, ἐπίγειος αὐτὸς βασιλεὺς ὀφείλει νὰ προσεγγίξῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὸν οὐράνιον βασιλέα⁴ καὶ νὰ κοσμηθῇ μὲ μεγίστας ἀρετάς, ὧν προέχουν ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιланθρωπία.

Τὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων ὁμιλοῦν περὶ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ ἡγεμόνος, τῆς ἀνάγκης νὰ θεραπεύῃ τὴν δικαιοσύνην, τῆς προνοίας ὑπὲρ τῶν ὑπηκόων, τῆς φροντίδος διὰ τὴν χρηστὴν διακυβέρνησιν τοῦ κράτους⁵. Οὕτως εἰς νεαρὰν τοῦ ἔτους 574 λέγεται «Θεοῦ τε καὶ

1. Εὐσεβίου εἰς Κωνσταντίνον τὸν βασιλέα Τριακοντατηρικός, ἔκδ. I. A. Heikel, Eusebius Werke, τ. I (Die griechischen christlichen Schriftsteller), Leipzig 1902, κεφ. IV: «τῷ τῆς κατὰ γῆν βασιλείας μιμήματι τὴν οὐράνιον ἐκτυπούμενος», κεφ. V: «οὗτος (sc. Κωνσταντίνος ὁ Μέγας) ὁ τῆς ἐπέκεινα βασιλείας τὸ μίμημα βασιλικαῖς ἀρεταῖς τῇ ψυχῇ μεμορφωμένος». Ἡ ἐννοια τῆς μιμήσεως τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ἀναπτυχθεῖσα εἰς τὰ ἑλληνιστικά βασιλεία περιελήφθη ἐκ τῶν πολιτικῶν κειμένων ἰδίᾳ τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος — ἀποστασματοικῶς μόνον σήμερον σωζομένων (τὰ χωρία εὐρητὰ συγκεντρωμένα παρὰ H. Hunger, Prooimion κλπ., σσ. 58 - 61) — καὶ εἰς τὰ χριστιανικὰ κείμενα. Βλ. τὴν ἐξονυχιστικὴν καὶ πειστικὴν ἀνάπτυξιν παρὰ F. Dvornik, ἐνθ' ἄνωτ., I, σ. 248 ἐπ., 258 ἐπ., 264 ἐπ.: II, σ. 618 ἐπ., 686 ἐπ., 700 ἐπ., 707 ἐπ. Εἰδικώτερον περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου διαμορφωθείσης πολιτικῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἐν ἣ διαγράφονται αἱ ἀρεταὶ τοῦ καλοῦ ἡγεμόνος καὶ ζητεῖται ἡ διάπλασις τῆς ἐπιγείου ἀρχῆς κατ' εἰκόνα τῆς ἐπουρανίου βλ. R. Farina, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 166 ἐπ., 206 ἐπ., 259 ἐπ. Τὰ ἐκ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας παραδείγματα παρὰ H. Hunger, Prooimion, σσ. 61 - 62. Τὰς ἀντιλήψεις τοῦ κοινοῦ ρωμαίου πολίτου τῆς καμπῆς τοῦ Β' πρὸς Γ' αἰῶνα ἀποδίδει φράσις σχολικοῦ παπύρου: «Τί βασιλεὺς; ἰσόθεος». P. Heidelberg Inv. 1716^v, στίχ. 2, ἔκδ. F. Bilabel, Fragmente aus der Heidelberger Papyrussammlung Philologus, τ. 80, 3 (1925), σ. 339.

2. Ἐκ τῶν πολλῶν παραδειγμάτων σημειῶ ἐλάχιστα. N. 86 Ἰουστινιανοῦ (ἔτ. 539): «ἐκ τῆς ἐμπιστευθείσης ἡμῖν παρὰ τοῦ Θεοῦ πολιτείας», v. 2 Λέοντος Γ': «ἡ οὖν ἐκ Θεοῦ βασιλεία ἡμῶν», v. 6 Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (ἔτ. 947): «ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία ἡμῶν», v. 20 Νικηφόρου Φωκᾶ (ἔτ. 967): «τοὺς βασιλεύειν λαχόντας προσήκει πλεον ἔχειν» (sc. τὸν Θεὸν) μιμῆσθαι», v. 9 Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου (ἔτ. 1272): «Ἡ ἐκ Θεοῦ δὲ ἡμετέρα βασιλεία», v. Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (ἔτ. 1304): «τοῖς ἐκ Θεοῦ βασιλεύειν λαχοῦσι καὶ τὸ τοὺς ἐπ' αὐτοὺς εἶναι ποιεῖν κατὰ μίμησιν τοῦ δεδοκότος τὸ βασιλεύειν». Πλείονα παραδείγματα παρὰ H. Hunger, Prooimion, σσ. 49 - 58.

3. Βασ. Τάξ. 368₅ «ἰσχύεις καὶ βασιλεύεις ὡς χρισθείς παρὰ Κυρίον», σ. 375: «τοῦ θεοστέπτον χρισθέντος βασιλέως». Παραδείγματα ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων, μαρτυροῦντα ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐκλογὴ ἐγένετο κατὰ θεῖαν ὑπόδειξιν, συνεκέντρωσεν ὁ W. Ensslin, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften Philos. Hist. Abt. 1943, 6, München 1943, σ. 99 ἐπ.

4. Εἰς ἅκτα τῶν δῆμων περιέχεται ἡ φράσις: «κοσμοπόθητοι [sc. βασιλεῖς] μιμήσασθε Θεοῦ φιλανθρωπίαν» (Βασ. Τάξ. σ. 317₈), «θεοπρόβλητοι μιμήσασθε Θεοῦ φιλανθρωπίαν» (αὐτόθι, σ. 372₇).

5. Βλ. H. Hunger, Prooimion, σ. 84 ἐπ., 180 ἐπ. Συνοπτικὴν εἰκόνα τῆς συνα-

δικαιοσύνης μεϊζόν ἐστιν οὐδέν. τούτων γὰρ χωρὶς οὐκ ἂν τι τῶν δεόντων πραγθεῖη ποτὲ καὶ διαφερόντως ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς πολιτεύματι»¹, καὶ εἰς ἄλλην τοῦ ἔτους 575: «Μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὰ δικαιοσύνη τε καὶ φιλάνθρωπία, ἡ μὲν τὸ ἴσον ἐκάστω νέμουσα καὶ τῶν ἄλλοτρίων οὐκ ἐφιεμένη, ἡ δὲ πρὸς ἔλεον τρέχουσα καὶ χρεῶν τοὺς δεομένους ἐλευθεροῦσα δυσκόλων. ταῦτα τὴν βασιλείαν οἶδε κοσμεῖν, καὶ τὸ πολίτευμα διασφύζειν...»². Ὁ Λέων Γ' εἰς τὸ Προοίμιον τῆς Ἐκλογῆς (30 Μαρτίου 726), ὁμιλῶν καὶ ἐξ ὀνόματος τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου Ε', τονίζει «τὴν τε δικαιοσύνην πάντων τῶν ἐπιγείων προτιμήσαντες», ὡς καὶ ὁ Βασίλειος Α' μετὰ τῶν υἱῶν του Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος Σ', εἰς τὸ Προοίμιον τοῦ Προχείρου νόμου (ἔτ. 872), «...ὧν πάντων ἐστὶ πρῶτον καὶ μέγιστον ἡ δικαιοσύνη, δι' ἣν ἔθνος ὑψοῦται κατὰ τὸν σοφὸν Σολομῶνα»³.

φοῦς μὲ τὴν ἄσκησιν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας φιλολογίας ἦδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος βλ. εἰς τὸ ἄρθρον Fürstenspiegel ὑπὸ P. H a d o k (μετάφρ. J. Engemann), Reallexikon für Antike und Christentum, Lfg. 60, Stuttgart 1970, σσ. 555 - 632.

1. Ἰουστίνου καὶ Τιβερίου καίσαρος νεαρὰ ἀρ. 8 (= ἀρ. 164 τῆς συλλογῆς τῶν 168 νεαρῶν).

2. Τιβερίου νεαρὰ ἀρ. 11 (= ἀρ. 163 τῆς συλλογῆς τῶν 168 νεαρῶν).

3. Πλείονα παραδείγματα βλ. παρὰ H. H u n g e r, Prooimion, σσ. 114 - 117, 184 - 185. Αὐτόθι, σσ. 103 - 109, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ καθῆκον τοῦ αὐτοκράτορος «ἐπαγορευθῶν καὶ τοὺς νόμους καὶ τὸ ἀληθές αὐτῶν καὶ ἀμείλικτον παραδεικνύων», κατὰ τὴν ὥραιαν διατύπωσιν τοῦ Θεμιστίου Οἱ. 19, 228α. Ἡ καλὴ λειτουργία τῆς δικαιοσύνης δὲν ἀπετέλει ἀπλὴν θεωρητικὴν διακήρυξιν τῶν ἡγεμόνων, ἀλλὰ πραγματικὴν καὶ συνεχεῖ μέριμναν αὐτῶν, ἰδίᾳ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἀδεκάστου τῶν δικαστῶν. Παραθέτω χαρακτηριστικὰ τινὰ παραδείγματα. Ὁ Λέων Γ' καθώρισεν, ὅπως ἡ μισθοδοσία τοῦ κοιαιστόρος καὶ τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν βαρύνει τὸ σακέλλιον «...τῆς τοιαύτης αἰσχροκερδεΐας (= τῆς δωροδοκίας τῶν δικαστῶν) ἀναστολὴν παντελῶς ποιέσθαι σπονδάζοντες» (Προοίμιον Ἐκλογῆς). Ὁ πολιτικώτατος Βασίλειος «πασῶν τῶν ἀρετῶν πλεόν τιμῆσαι δικαιοσύνην καὶ ἰσότητά παρασκευάσαι ἐμπολιτεύεσθαι πανταχοῦ... καὶ τοὺς εἰς τὸ κρίνειν ἐπιτηδεύουσ, ἀπὸ μὲν μαθημάτων ἔχειν τὸ ἱκανὸν μαρτυρομένους, ἀπὸ δὲ γνώμης καὶ προαιρέσεως τὸ εὐσεβές τε καὶ ἀδωρόληπτον, ἀξιωμασί τε τῆς ταπεινότητος βαθμίδος ὑπεραίρων καὶ ἀνυψῶν καὶ ῥογῶν ἐναντίων ἐκθέσεισι καὶ σιτηρεσίων ἄλλων καὶ φιλοτιμιῶν παροχαῖς δεξιούμενος κατὰ πᾶσαν σχεδὸν ἀγνίαν καὶ πᾶν εὐαγές ἐνδιαιτήμα ἐγκατέστησεν» (Θεοφ. Συνεχ., σσ. 258 - 259). Ὁ Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος κατὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καθορίζει ὡς ἐξῆς τὰ προνόμια τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς «διδασκάλου τῶν νόμων»: «ἐναριθμῆσεται μὲν τοῖς μεγαλοδόξοις συγκλητικοῖς, ἔξει δὲ καὶ καθέδραν εὐθὺς μετὰ τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων... καὶ τῆς ἡμετέρας ὁμιλίας καὶ ὅπως ὥσάντως ἀξιωθῆσεται... καὶ ῥόγαν ἀνὰ πᾶν ἔτος λήφεται ἐξ ἡμετέρων χειρῶν λίτρας τέσσαρας καὶ βλαττίων καὶ βάτων, σιτηρεσίων δὲ χάριν ἔξει...». Νεαρὰ ἐν Ζέπου JGR, τ. I, σ. 623. Βλ. τὴν πρόσφατον βιβλιογραφίαν ἐν Δ. Ζ α κ υ θ η ν ο ὦ, Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία 324 - 1071, ἐν Ἀθῆναις 1969, σ. 426. Τὴν μελέτην τῆς E n r i c a F o l l i e r i, Altri testi della pietà bizantina. II. Giovanni Mauropode metropolitano di Eucaita, Otto canonici paracletici a N.S. Gesù Cristo, Archivio per la storia della Pietà, τ. 5 (1968), σσ. 1 - 200, ἐνθα (σσ. 1 - 45) περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ

Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, ἐνῶ θεωρητικῶς ἀσκεῖ νομοθετικὴν ἐξουσίαν ἀπόλυτον καὶ ἀνεξέλεγκτον, «quod principi placuit legis habet vigorem» κατὰ τοὺς Πανδέκτας¹, «ὅπερ ἀρέσει τῷ βασιλεῖ νόμος ἐστίν» κατὰ τὰ παραφράζοντα τοῦτους Βασιλικά², ἐν τῇ πράξει δὲν δύναται νὰ νομοθετῇ κατὰ τὸ δοκοῦν³. Τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ, ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία⁴ καὶ ἡ πνευματικὴ κληρονομία τῆς ἀρχαιότητος, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναγκαιότης καθορίζουν τὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐπιτρέπεται οὗτος νὰ κινηθῇ⁵. Κοινὸς τόπος εἰς τοὺς συγγραφεῖς τοῦ Δ' μ.Χ. αἰῶνος εἶναι ἡ εἰς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἀναγομένη θεωρία περὶ τοῦ βασιλέως ὡς ἐμψύχου νόμου⁶. Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, διακριτικώτεροι ἀποφεύγουν νὰ ταυτίσουν ἑαυτοὺς, θνητοὺς, μὲ τὸν ἔμψυχον νόμον καὶ προτιμοῦν τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἀρχῆς των ὡς «ἐννόμον ἐπιστασίας»⁷.

Ἰωάννου δὲν ἡδυνήθην νὰ συμβουλευθῶ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀνδρόνικου Β' ἐπιχειρηθεῖσα τῷ 1296 ἐξυγίανσις τῆς δικαιοσύνης δὲν ἀπέδωκε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα, δι' ὃ ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ἀνέλαβε τῷ 1329 νέαν μεταρρυθμιστικὴν προσπάθειαν. Βλ. G. Theodoridis, Die Apologie der verurteilten höchsten Richter der Römer, Byzantinische Zeitschrift, τ. 56 (1963), σσ. 69 - 100, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία, εἰς ἣν πρόσθετες P. Lemerle, Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux, Δελτίον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. Δ', τ. 4 (1964 - 1965, ἐκδ. 1966), σσ. 29 - 44.

1. Dig. I 4.1. pr. (Ulpianus).

2. Βασιλικά Β' 6. 2.

3. Ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ Α' 1 φράσεως: «Νόμος ἐστὶ κοινὸν παράγγελμα φρονίμων ἀνδρῶν δόγμα... πόλεως συνθήκη κοινή...» διατυπῶν λίαν ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σχέσεως αὐτοκράτορος καὶ νόμου ὁ H. - G. Beck, Res publica romana. Vom Staatsdenken der Byzantiner, Sitzungsberichte Bayerischer Akademie der Wissenschaften, Philos. Hist. Kl. 1970, 2, München, 1970, σ. 28 ἐπ.

4. H. Hunger, Reich der neuen Mitte: Der christliche Geist der byzantinischen Kultur, Graz - Wien - Köln [1965], ἰδία σ. 61 ἐπ., 299 ἐπ.

5. Περὶ τῶν ὁρίων τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας τοῦ αὐτοκράτορος ἀπόψεις τοῦ Λέοντος Γ' ἐξετάζει εἰς τὴν λίαν ἐνδιαφέρουσαν μελέτην του ὁ Γ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, Αἱ φιλοσοφικαὶ καὶ κοινωνιολογικαὶ ἰδέαι Λέοντος Γ' τοῦ Σοφοῦ ἐπὶ τῶν ὁρίων τῆς ἐξουσίας τοῦ νομοθέτου ἐν: Δίκαιον καὶ κοινωνικὴ συνειδησις, Ἀθῆναι [1972], σσ. 99 - 129.

6. Περὶ τοῦ βασιλέως ὡς «ἐμψύχου νόμου» βλ. F. Dvornik, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σσ. 245 ἐπ., 271 ἐπ., 276' τ. II, σσ. 536, 704 ἐπ., 722, ὡσαύτως H. Hunger, Prooimion, σσ. 117 - 122, ἐνθα καὶ τὰ χωρία, H. - G. Beck, Res publica romana κλπ., σ. 31. Τὴν μελέτην τοῦ G. D. Aalders, Νόμος ἔμψυχος. Πολιτεία und Res publica. Dem Andenken Rudolf Starks gewidmet (ἐκδ. ὑπὸ P. Steinmetz), Wiesbaden 1969, σσ. 315 - 329, γνωρίζω μόνον ἐκ παραπομπῆς.

7. N. 20 Νικηφόρου Φωκᾶ (ἔτ. 967): «Τοὺς βασιλεύειν λαχόντας... ὡς ἐννόμον ἐπιστασίας παρὰ τῶν παλαιῶν νομοθετῶν ἐπονομασθέντας», ν. Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (ἔτ. 1092): «εἰ μὴρὲν ἄλλο ἢ βασιλεία ἡ ἔννομος ἐπιστασία ἐστίν...». Πρβλ. H. Hunger, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 119 - 122.

Ὁφείλων ὁ βυζαντινὸς ἡγεμὼν νὰ προσεγγίξῃ τὸν ἰδανικὸν οὐράνιον βασιλεία, οὐτίνος χαρακτηριστικὸν γνώρισμα εἶναι ἡ φιланθρωπία, πρέπει καὶ αὐτὸς νὰ εἶναι φιλάνθρωπος. Οὕτως ἀνεπτύχθῃ ἡ πολυσήμαντος διὰ τὸ βυζαντινὸν πολιτικὸν ιδεῶδες ἔννοια τῆς φιλανθρωπίας¹, μὲ ποικιλίαν ἀποχρώσεων καὶ ἀπηγήσεις ἐκ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας². Διὰ τοῦ ὅρου φιλανθρωπία, «καθ' ἣν μόνον δύναται βασιλεὺς Θεῷ ὁμοιοῦσθαι», ὡς λέγει ὁ Θεμίστιος³, νοεῖται ἡ ὑπεράνω κοινωνικῶν ἢ ἔθνικῶν διακρίσεων εὐμενὲς καὶ ἐπικεικὴς διάθεσις τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος ἔναντι τῶν ὑπηκόων του, δι' ἣν συνεχῶς ἐπαίρονται οἱ αὐτοκράτορες εἰς τὰ νομοθετήματά των. Οὕτως ὁ Λέων Γ' χαρακτηρίζει τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσαν «Ἐκλογὴν τῶν νόμων... ὡς ἐπιδιώρωσιν εἰς τὸ φιλανθρωπότερον ἐκτεθεῖσαν»⁴, ὁ Λέων Σ' λέγει ὅτι οἱ νόμοι εἶναι «φιλανθρώπου γνώμης γεννήματα»⁵ καὶ ὁ Ρωμανὸς Α' Λεκαπηνὸς ἀποφαίνεται ὅτι «δεῖ μετὰ τὸ συμφέροντος καὶ τὸ φιλάνθρωπον συνεξυφαίνεσθαι τοῖς θεσμοθετοῦμένοις»⁶.

Παρά τὴν συχνὴν ἀναδρομὴν τῶν ἰδίων τῶν ἡγεμόνων εἰς τοὺς ἐκ τῆς ἀρχαίας κλασσικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς παραδόσεως ἐμπνεομένους καὶ τὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ μονάρχου περιορίζοντας ἠθικοὺς φραγμούς, δὲν πρέπει νὰ πιστευθῇ ὅτι ἦτο ἀπόλυτος καὶ ἡ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογὴ των. Εἰδικῶς τὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων, εἰς ἃ διακηρύσσονται αἱ ὑψηλαὶ κατευθυντήριαι ἀρχαὶ τῶν ἐκδοτῶν, δὲν εἶναι ἀπῆλλαγμένα προπαγαν-

1. Ἡ ιδιότης τοῦ φιλανθρώπου, ἀποδοδόμενη κατὰ τὰ κείμενα τῆς κλασσικῆς γραμματείας εἰς θεότητας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, π.χ. Προμηθεά, Ἑρμῆν, Ἑρῶτα, συνεδέθη μὲ τοὺς βασιλεῖς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν «ἀπανθρωπίαν», τὴν ἐχθρικὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπον στάσιν, ἡ φιλανθρωπία εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν χάρισμα τοῦ καλοῦ ἡγεμόνου. Βλ. H. H u n g e r, Prooimion, σσ. 143 - 153, 187, F. D v o r n i k, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σσ. 245, 263· τ. II, σσ. 540, 552, 619, 686 ἐπ., 709 ἐπ., 713 ἐπ., V. G e o r g e s c u, Continuitate elenistico-romana și inovatie în doctrina bizantină a filantropiei și indulgenței imperiale, Studii clasice, τ. 11 (1969), σσ. 187 - 219 (ρουμ.). Τὸ ἄρθρον τοῦ C. S p i c q, La philanthropie hellénistique. Vertu divine et royale, Studia Theologica (Lund), τ. 12 (1958), σσ. 169 - 191 γνωρίζει μόνον ἐκ παραπομπῆς.

2. Ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀναφορὰ εἰς τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἀπαντᾷ εἰς τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴν τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «ὅτε δὲ ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ, οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ ἐποιήσαμεν ἡμεῖς, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτοῦ ἔλεον ἔσωσεν ἡμᾶς...» (Τίτ. γ' 4).

3. Θεμίστιος Or. 19.226 D. Περὶ τῆς παρὰ Θεμιστίῳ ἑννοίας τῆς φιλανθρωπίας βλ. F. D v o r n i k, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σ. 623 ἐπ.

4. Ἐκλογὴ τίτλος (ἐτ. 726).

5. Λέοντος Σ' νεαρὰ ἀρ. 100, πρβλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, ν. 32: «ἀεὶ δὲ πως ἡμᾶς ἡ φιλανθρωποτέρα ἐφέλκεται γνώμη...». Περὶ τοῦ πνεύματος τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῶν φιλελευθέρων ιδεῶν ἐν τῇ νομοθεσίᾳ τοῦ Λέοντος Σ' βλ. Γ. Μ ι χ α η λ ῖ δ η ν - Ν ο υ ᾶ ρ ο ν, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 107 ἐπ.

6. Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ νεαρὰ ἀρ. 5 (ἐτ. 934), σελ. 212.

διστικοῦ χαρακτήρος¹. Οὐτε οἱ κακοὶ ἡγεμόνες εἶναι ἀνύπαρκτοι εἰς τὸ Βυζάντιον, οὔτε καὶ οἱ ἐπιτυχῶς ἄρξαντες ἦτο εὐκόλον νὰ προσεγγίσουν τὴν τελειότητα, εἰς ἣν ἔτεινεν ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ φιλοσοφία.

Τίθεται ὁθεν τὸ ἐρώτημα : παραλλήλως πρὸς τοὺς ἐκ τῆς πολιτικῆς θεωρίας εἰς τὴν παντοδυναμίαν τοῦ αὐτοκράτορος τιθεμένους ἠθικοὺς περιορισμοὺς ὑπῆρχον καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων φραγμοὶ εἰς τὴν κακὴν χρῆσιν τῆς ἐξουσίας ; Μὲ ἄλλας λέξεις ὑπῆρχον ὀργανωμένοι φορεῖς, δι' ὧν ὁ βυζαντινὸς λαὸς εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν ἀντίθεσίν του εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν πολιτικὴν; Ἐκ τῆς νεωτέρας ἐρεῦνης διεπιστώθη ὅτι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀνεπτύχθησαν ἀντίρροποι πολιτικαὶ δυνάμεις, αἵτινες ἐπανελημμένως ἐπειράθησαν νὰ ἐπηρεάσουν τὰς πολιτικὰς ἐξελίξεις καὶ νὰ θέσουν φραγμοὺς εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς ἐξουσίας.

Περὶ τῆς συγκλήτου ὡς πολιτειακοῦ παράγοντος ἐγένετο προηγουμένως λόγος. Ἡ συνεργασία αὐτοκράτορος - συγκλήτου ἦτο κατὰ κανόνα ἄρμονική, διότι τὸ σῶμα ἀπετέλουν πεπειραμένοι κρατικοὶ λειτουργοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι αὐλικοί. Ἡ αἴγλη τῆς παραδόσεως καὶ ἡ προσωπικότης πολλῶν συγκλητικῶν προσέδιδον εἰς τὸ σῶμα κύρος, ὥστε νὰ δύναται εἰς κρίσιμους περιστάσεις νὰ τίθεται τοῦτο, κατ' ἐξαίρεσιν, ἀντιμέτωπον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ νὰ ἀναλαμβάνῃ ἀκόμη τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἐκθρονίσεώς του, ὡς συνέβη τὸ 610 μὲ τὸν Φωκᾶν, οὐτινος ἡ κακὴ διακυβέρνησις καὶ τὰ πολιτικὰ ἐγκλήματα δικαιολογοῦν τὴν ὑπὸ τῆς συγχρόνου ἱστοριογραφίας βαρεῖαν καταδίκην του ὡς τυράννου².

Μέχρι τοῦ Ζ' αἰῶνος πολὺς γίνεται λόγος περὶ τῶν δήμων, ὀργανωμένων λαϊκῶν ὁμάδων, σχετιζομένων ἀρχικῶς μὲ τὴν διεξαγωγὴν τῶν ἱπποδρομικῶν ἀγώνων. Οἱ δῆμοι τῶν Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων ἀπέβησαν σημαντικὴ πολιτικὴ δύναμις, ἰδίᾳ εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς, Κωνσταντινουπόλιν, Ἀλεξανδρείαν, Ἀντιόχειαν, τοσοῦτο δὲ μᾶλλον ὅσον ἐκάτερος τούτων συνεδέετο μὲ ὀρισμένας κοινωνικὰς ὁμάδας καὶ θρησκευτικὰς τάσεις. Κατὰ τὴν ἄρχουσαν σήμερον γνώμην, οἱ ἰθύνοντες τοῦ δήμου τῶν Βενέτων προήρχοντο κυρίως ἐκ τῆς παλαιᾶς συγκλητικῆς, ἐλληνορρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καὶ δογματικῶς ἀπεδέχοντο τὰς ὀρθοδόξους ἀντιλήψεις. Τοῦναντίον, οἱ ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ δήμου

1. H. Hunger, *Prooimion*, σσ. 15, 211 - 214.

2. Αἱ περὶ τοῦ Φωκᾶ ὡς τυράννου μαρτυρίαι τῶν συγχρόνων πηγῶν προκαλοῦν ἐντύπωσιν. Βλ. αὐτὰς συγκεντρωμένας ἐν Αἱκ. Χριστοφιλοπούλου, "Ἐνδείξεις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 35 (1966), σσ. 54 - 58.

τῶν Πρασίνων ἀνῆκον εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας καὶ εἰς τὰ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς προερχόμενα στρώματα, ἀπέκλινον δὲ εἰς δογματικὰς διδασκαλίαις αἰρετικὰς, ἰδίᾳ μονοφυσιτικὰς¹. Κατὰ τοὺς Ε' καὶ Σ' αἰῶνας οἱ δῆμοι ἐπανειλημμένως ἤλθον εἰς ἔντονον καὶ ἐκδηλὸν ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἐκάστοτε αὐτοκράτορα, ἰδίᾳ δ' ὁ δῆμος τῶν Πρασίνων. Κοινωνικὰ αἰτήματα, δογματικαὶ ἀντιθέσεις, βαθυτέρα ἐθνικὴ διάστασις εἰς τὰς περιοχὰς Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου, λόγοι προσωπικοὶ παρεῖχον τὰς ἀφορμὰς. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ λαὸς τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδιαίτερος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτολμᾷ νὰ διατυπώσῃ αὐθορμητῶς καὶ αὐτοβούλως παράπονα καὶ ἐπιθυμίας, οὐχὶ δὲ σπανίως νὰ ἐκφράσῃ ζωντῶς τὴν ἀποδοκιμασίαν του. Ἡ μετὰ κοσμιότητος καὶ εὐπρεπείας προβολὴ αἰτημάτων ὑπὸ τῶν δῆμων εἶναι σεβαστὴ καὶ εὐρίσκεται ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς νομιμότητος. Ὡραῖον παράδειγμα παρέχει τὸ πρωτόκολλον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀναστασίου Α' (ἔτ. 491). Οἱ εἰς τὸν Ἰππόδρομον τῆς Κωνσταντινουπόλεως συγκεντρωμένοι δῆμοι, ἀναμένοντες τὴν ἐκλογὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἐκφράζουν αἰτήματα καὶ ἐπιθυμίας: «οἰκονομῶν βασιλεῦσα τῇ οἰκονομῇ... Ρωμαίων βασιλεῦσα τῇ οἰκονομῇ... βασιλεῦ οὐδράνιε, δὸς ἡμῖν ἐπίγειον, ἀφιλάρυγρον βασιλεῦ... καλὰ πάσχα τῇ οἰκονομῇ, εὐταξίαν καὶ εὐθηνίαν τῇ πόλει. πολλὰ τὰ ἔτη τῆς αὐγούστας, ἔξω βάλε τὸν κλέπτην ἔπαρχον τῇ πόλει»². Ἡ αὐγοῦστα Ἀριάδνη, σύζυγος τοῦ προκατόχου ἡγεμόνος Ζήνωνος, ἀπήντησεν ὅτι ἔχουσα ἐπίγνωσιν τῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτείας καὶ προλαμβάνουσα τὸ αἶτημα τοῦ λαοῦ διώρισε νέον ἔπαρχον³.

1. Ἡ κυριώτερα περὶ τῶν δῆμων βιβλιογραφία εὐρεῖται συγκεντρωμένη ἐν Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Οἱ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοὶ δῆμοι, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 327 σημ. 1. Τὴν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν σημασίαν τῶν δῆμων ἐρευνᾷ καὶ ὁ H. - G. Beck, *Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt*, *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 58 (1965), σ. 35 ἐπ., ἐνῶ ὁ J. V. A. Fine, *Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium in the sixth and seventh Centuries*, *Zbornik Radova Vizant. Inst.* τ. 10 (1967), σσ. 29 - 37, ἐπιχειρεῖ τὴν διεκρίνησιν τῆς σχέσεως μερῶν - δῆμων. Ὁγκώδη μονογραφίαν μὲ ἀπόψεις ἀποκλινούσας τῶν ἥδη διδασκομένων καὶ μὲ ἰδιαίτεραν βαρύτητα εἰς τὰ θέματα τῆς συναφῆς μὲ τὴν θρησκευτικὴν τοποθέτησιν τῶν δῆμων ἐξέδωτο προσφάτως ὁ J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'empire byzantin du IVe au VIIe siècle*, Le Caire 1968. Εἶμαι λίαν ἐπιφυλακτικὴ ὡς πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Sp. Vryonis, *Byzantine democracy and the Guilds in the Eleventh Century*, *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 17 (1963), σσ. 287 - 314 διατυπούμενας ἀπόψεις.

2. Βασ. Τάξις, σσ. 418₁₉, 419₇, 420₁₁.

3. Βασ. Τάξις, σ. 420 - 421 (ἀπόκρισις τῆς αὐγοῦστῆς): *εὐχαριστοῦμεν τῷ δεσπότη Θεῷ, ὅτι πάντα ὅσα ὑμῖν ἐστὶν τὰ συμφέροντα καὶ καταθύμια, ταῦτα καὶ πρὸ τῶν ὑμετέρων αἰτήσεων εἰς τὸν νοῦν τὸν ἡμέτερον ἔρχεται καὶ πληροῦται. καὶ γὰρ πρὸ τῆς ἐνταῦθα ἀνάδου συνιδόντες χρῆζειν τὴν ὑμέτεραν καθοσίωσιν ἀνδρὸς ἔμφορος καὶ τῆς*

Εἰς τὸ αὐτὸ πρωτόκολλον κατεχωρίσθησαν αἱ πανηγυρικαὶ ἐπιδокίμασιαι τῶν ἐν τῇ Ἱπποδρόμῳ παρισταμένων στρατιωτῶν καὶ μελῶν τῶν δῆμων κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς «προσφωνήσεως» τοῦ ἄρτι ἀναγορευθέντος Ἀναστασίου : «*ἄφθονα τῇ οἰκουμένῃ, ὡς ἔζησας, οὕτως βασιλέυσον· ἀγνὸς ἄρχοντας τῇ οἰκουμένῃ... ἄξιε τῆς βασιλείας, ἄξιε τῆς τριάδος, ἄξιε τῆς πόλεως. τοὺς δηλάτορας ἔξω βάλε... τὸ ἐξέριχτον σὺ ἔγειρον, τοὺς δούλους σου ἐλέησον...*»¹.

Εἰς ἄλλην περίπτωσιν ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδοσίος Β' (408 - 450) ἐθορυβήθη, διότι ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπεδοκίμασεν ἐν τῇ Ἱπποδρόμῳ ἐνθουσιωδῶς τὴν λαμπρὰν διοίκησιν τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλεως Κύρου². Ὁ Θεοδοσίος εἰσήγαγεν εἰς δίκην τὸν ἐξαίρετον κρατικὸν λειτουργὸν μὲ τὴν κατηγορίαν τοῦ ὁπαδοῦ τῆς παλαιᾶς θρησκείας³. Δὲν ἐτόλμησεν ὁ μονάρχης νὰ προβῇ εἰς αὐθαίρετον ἀπόλυσιν, καίτοι πολιτειακῶς εἶχε τὸ πρὸς τοῦτο δικαίωμα.

Κατὰ τὴν πασίγνωστον στάσιν τοῦ Νίκα, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 532, ἡ ἀναταραχὴ ἤρχισε μὲ παράπονα τῶν Πρασίνων κατὰ αὐλικοῦ ἀξιώματούχου, οὗ ἐζητεῖτο ἡ ἀπομάκρυνσις⁴. Οἱ Πράσινοι, ἐρεθισθέντες ἐκ τῶν

ὁμιετέρας εὐχάιας προνοοῦντος, φθάσαντες καὶ προλαβόντες τὰς ὁμιετέρας αἰτήσεις τὸν ἐνδοξότατον Ἰουλιανὸν εἰς τὴν ὑπαρχον ἀρχήν, τοῦ δεσπότητος Θεοῦ ἐπινεύσαντος, προβαλόμενα, ὑπὸ πάντων ἐκράγη «ταύτη καλὴ ἀρχή. πολλὰ τὰ ἔτη τῆς αὐγούστη».

1. Βασ. Τάξις, σσ. 424², 424¹⁶, 425². Παρεμφερὲς εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν μετὰ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ Ἰουστίνου Α' (ἔτ. 518) ἀναφωνήσεων στρατιωτῶν καὶ μελῶν τῶν δῆμων, πάλιν κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς «προσφωνήσεως» τοῦ αὐτοκράτορος : «*ἄφθονα τῇ οἰκουμένῃ· ὡς ἔζησας, οὕτως βασιλέυσον· ἄφθονα τῇ πολιτείᾳ· βασιλεῦ οὐράνιε, σῶσον τὸν ἐπίγειον. Ἰουστίνε αὔγουστε, σὺ νικᾷς... ἡμεῖς δούλοι τοῦ βασιλέως... ἄξιε τῆς βασιλείας, ἄξιε τῆς τριάδος, ἄξιε τῆς πόλεως· πολλὰ τὰ ἔτη τοῦ βασιλέως· ἀγνὸς ἄρχοντας τῇ οἰκουμένῃ...*». Βασ. Τάξις, σσ. 429²¹, 430¹². Ὅπως διάφορος εἶναι ὁ χαρακτήρ — καθαρῶς δοξαστικὸς καὶ νικητήριος, ἀνευ οἰουδῆποτε ὑπαινιγμοῦ εἰς λαϊκὰ αἰτήματα — τῶν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον Β' (963 - 969) ἀναφωνήσεων, ἀνηγορευμένων ἤδη ἐν Καισαρείᾳ καὶ ἀποβιβασθέντα εἰς Κωνσταντινούπολιν : «*καλῶς ἦλθες, Νικηφόρε, αυτοκράτωρ Ρωμαίων... ὁ τροπωσάμενος φάλαγγας πολεμίων... ὁ πορθησὰς πόλεις ἐναντίων, ἀνδρειώτατε νικητὰ, αἰσιέβαστε... δι' οὗ ὑπετάγησαν ἔθνη· διὰ σοῦ Ἰσμαὴλ ἡττηθεὶς κατεπτόθη· διὰ σοῦ τὰ σκῆπτρα Ρωμαίων κρατύνεται· ἔντεινε οὖν καὶ κατενοδοῦ καὶ βασιλένε*». Βασ. Τάξις, σ. 438¹³.

2. Τὸ πλῆθος ἀνεβόησε : «*Κωνσταντίνος ἔκτισε, Κύρος ἀνενέωσεν, αὐτὸν εἰς τόπον αὔγουστε*». Διὰ τῆς τελευταίας φράσεως ἐκφράζεται ἡ ἐπιθυμία - ἀξίωσις τοῦ λαοῦ, ὅπως ὁ Κύρος διατηρήσῃ τὸ λειτούργημα του, ἐν προκειμένῳ τοῦ ἐπάρχου πραιτωρίου καὶ ἐπάρχου πόλεως. Τὰς θέσεις αὐτὰς κατεῖχεν ἀπὸ τετραετίας. Μαλάλας, σσ. 361 - 362, Πασχάλιον Χρονικόν, σσ. 588 - 589, Θεοφάνης, σσ. 96 - 97.

3. Βλ. τὰς ἐν τῇ προηγουμένη σημειώσει παραπομπάς.

4. Οὗτος ἐκαλεῖτο Καλοπόδιος· οἱ δῆμοι δὲν τὸν προσδιώρισαν ὀνομαστικῶς ἀλλ' ὑπηνίχθησαν μὲ φιλοπαίγμονα διάθεσιν : «*ὁ πλεονεκτῶν με τρισάγουστε, εἰς τὰ τζαγγαρεῖα εὐρίσκειται. Μανδάτωρ : Εἴ τις ἐάν ἐστιν, οὐκ οὔδαμεν*. — Οἱ Πράσινοι· Καλο-

αυτοκρατορικών ἀποκρίσεων¹, αἵτινες περιεῖχον αἰχμᾶς εἰς τὸν θρησκευτικὸν προσανατολισμὸν των, προέβησαν εἰς προκλητικὴν ἐκδήλωσιν τῶν πεποιθήσεών των². Συνεχισθεῖσης τῆς ἀναταραχῆς καὶ τὰς ἐπομένας ἡμέρας ὁ αὐτοκράτωρ ἐξήτησε νὰ ἐξακριβώσῃ «*τίνος χάριν στασιάζουσιν*»³. Πληροφορηθεὶς ὅτι οἱ δῆμοι ἤξiouν τὴν ἀπόλυσιν τριῶν κρατικῶν λειτουργῶν⁴, ἱκανοποίησε τὸ αἷτημά των⁵. Ἡ κατάστασις ἐξετραχύνθη, ὅταν οἱ

πόδιος ὁ σπαθῆριος ἀδικεῖ με, δέσποτα πάντων. Μανδάτωρ οὐκ ἔχει πρᾶγμα Καλοπόδιος». Θεοφάνης, σ. 182₄, Πασχ. Χρον. σ. 620₆₋₁₀. Εἰς πρόσφατον ἄρθρον του ὑπὸ τὸν τίτλον "Ακτα διὰ Καλοπόδιον, Orbis Mediaevalis. Festgabe G. A. Blaschke, Weimar 1970, σσ. 78 - 88, ὁ J. Irmischer παρέχει ἐπιτυχῆ ἀπόδοσιν εἰς τὴν Γερμανικὴν τοῦ δυσκολωτάτου κειμένου τοῦ διαλόγου μανδάτορος - Πρασίνων, καὶ τάσσεται ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ P. Maas, Metrische Akklamationen der Byzantiner, Byzantinische Zeitschrift, τ. 21 (1912), σ. 31 ἐπ., 49 ἐπ., καθ' ἣν τὸ παρά Θεοφάνει πρωτόκολλον εἶναι μὲν αὐθεντικὸν ἀλλ' ἄσχετον πρὸς τὴν στάσιν τοῦ Νίκα, συναφὲς δὲ πρὸς ἐτέραν ἐξέγερσιν τῶν δῆμων ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ πρωτόκολλον παρουσιάζει πράγματι αὐτοτέλειαν καὶ ἡ ἐκ τοῦ Ἱπποδρόμου ἀποχώρησις τῶν Πρασίνων διαμαρτυρομένων, δεικνύει τὸ τέλος τοῦ διαλόγου κατὰ τὴν συγκέντρωσιν ἐκείνην. Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Πασχάλιου Χρονικοῦ 620₃ - 629₆, περιεχούσης τὰ γεγονότα τῆς στάσεως τοῦ Νίκα ἡμέραν καθ' ἡμέραν, προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ στάσις διήρκεσε πλείονας ἡμέρας. Οὐδὲν λοιπὸν κωλύει νὰ θεωρηθῇ ὁ παρά Θεοφάνει διάλογος ὡς λαβὼν χώραν κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν τῶν Ἱπποδروμίων, ὅτε ἀκόμη δὲν εἶχε πραγματοποιηθῇ ἡ σύμπραξις Βενέτων - Πρασίνων.

1. Αἱ πληροφορίες εἶναι ἀπολύτως ἀξιόπιστοι, διότι ὁ μὲν Θεοφάνης, σσ. 181₂₄ - 186₂, παραδίδει αὐτολεξεῖ ἐπὶ τῇ βάσει αὐθεντικοῦ πρωτοκόλλου μέγα μέρος τῆς ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ μεταξὺ Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ τοῦ ἡγέτου τοῦ δήμου τῶν Πρασίνων στιχομυθίας, σσ. 182₁ - 184₂, τὸ δὲ Πασχάλιον Χρονικόν, σσ. 620₃ - 629₆, παρέχει τῶν δραματισθέντων ἀκριβῆ, ψυχραίμων καὶ ἀφανάτιστον ἀφήγησιν. Περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ παρά Θεοφάνει πρωτοκόλλου βλ. P. Maas, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 31 ἐπ., Irmischer, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 78.

2. Θεοφ. 182₂₁: «Οἱ δὲ Πράσινοι ἀνεβόησαν ἐπ' αὐτῶν ἀλλήλων καὶ ἔκραζον ὡς ἐκέλευσεν Ἀντλας (sc. ὁ ἀρχηγός των) εἰς ἓνα βαπτίζομαι». Πρβλ. Πασχ. Χρον., σ. 620₄₋₁₃, ἐνθα λέγεται: «πολλὸν ὕβρεων γενομένων μεταξὺ τῶν μερῶν Βενέτων καὶ Πρασίνων καὶ τὸν βασιλεῖα πολλὰ λοιδορήσαντες, κατήλθον οἱ Πράσινοι ἐάσαντες τὸν βασιλεῖα καὶ τοὺς Βενέτους θεωροῦντας τὸ ἱππικόν».

3. Πασχ. Χρον., σ. 620₁₆.

4. Πασχ. Χρον., σ. 621₄₋₆: «καὶ ἔκραζαν κατὰ τοῦ ἐπαρχοῦ τῶν πραιτωρίων Ἰωάννου τοῦ Καππάδοκος καὶ Ρουφίνου τοῦ κναίστορος καὶ τοῦ ἐπαρχοῦ τῆς πόλεως Εὐδαίμονος».

5. Πασχάλιον Χρονικόν, σ. 621₈₋₁₄: «καὶ εὐθὺς διεδέξατο τὸν ἐπαρχοῦ τῶν πραιτωρίων Ἰωάννην, καὶ ἐποίησεν αὐτ' αὐτοῦ ἐπαρχοῦ πραιτωρίων τὸν πατρίκιον Φωκᾶν τὸν Κρατεροῦ. διεδέξατο δὲ καὶ Ρουφίνον τὸν κναίστορα καὶ ἐποίησεν αὐτ' αὐτοῦ τὸν πατρίκιον Βασιλεῖδην κναίστορα... καὶ τὸν ἐπαρχοῦ δὲ τῆς πόλεως Εὐδαίμονα διεδέξατο, καὶ ἐποίησεν αὐτ' αὐτοῦ Τρύφωνα ἐπαρχοῦ πόλεως...». Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς μετὰ τριήμερον περίπου κατέβαλε νέαν προσπάθειαν νὰ καθησυχάσῃ τὰ πνεύματα, υποσχεθεὶς ἀμνηστίαν, «καὶ πολλοὶ τοῦ δήμου ἔκραζαν. Αὐγούστε Ἰουστινιανέ, τοῦ βίγκας, ἄλλοι δὲ ἔκραζον, Ἐπιτορκεῖς, σγαύδαρι» Πασχ. Χρον., σσ. 623₂₀ - 624₁.

δῆμοι συνεκέντρωσαν ἔνοπλα τμήματα καὶ προέβησαν εἰς τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ πατρικίου Ὑπατίου εἰς αὐτοκράτορα, ὅποτε δὲν ἐπρόκειτο πλέον περὶ συνήθων λαϊκῶν αἰτημάτων, ἔστω καὶ ἀνοικειῶς προβαλλομένων, ἀλλὰ περὶ ἐπαναστάσεως κατευθυνομένης ὑπὸ ἀνταπαιτητοῦ τοῦ θρόνου¹. Τὴν καλυτέραν ἀξιολόγησιν τῆς πολιτικῆς ἰσχύος τῶν δῆμων μεσοῦντος τοῦ 5' αἰῶνος παρέχει ἡ ἐπιγραμματικὴ διατύπωσις τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου Β', ὅστις «εἰς μὲν τοὺς Βενέτους ἐμίγνυσεν ὅτι "Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς παρ' ὑμῖν ἐτελεῦτήσεν", εἰς δὲ τοὺς Πρασίνοους ὅτι "Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς παρ' ὑμῖν ζῇ"»², ὑπαινισσόμενος ὅτι θὰ φανῇ ἀμειλίκτος ἔναντι ἐκνόμων ἐνεργειῶν τῶν Πρασίνων, ὡς εἶχε πράξει ὁ προκάτοχος αὐτοκράτωρ καὶ ὅτι δὲν θὰ χαρισθῇ πρὸς τοὺς Βενέτους, ὡς ἄλλοτε ὁ Ἰουστινιανός.

Ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ εἶναι ἡ θέσις τῶν δῆμων, ἰδίᾳ τῶν Πρασίνων, λήγοντος τοῦ 5' καὶ ἀρχομένου τοῦ 7' αἰῶνος, ὡς δεικνύει ἡ προσπάθεια τῶν ἀνταπαιτητῶν τοῦ θρόνου νὰ ἐπιτύχουν τὴν ὑποστήριξιν τῶν³.

Ἡ διὰ τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως ἀπόσπασις Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου, περιφερειῶν μονοφυσιτικῶν μὲ πόλεις πολυανθρώπους καὶ πλουσίας, εἰς ἃς εἶχον ἰσχυρὰς βάσεις οἱ δῆμοι⁴, ἡ ἐντονωτέρα προβολὴ τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν ὅλην ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν θέσπισιν τῆς θεματικῆς διοικήσεως, ἐν συνδυασμῷ καὶ μὲ τὰς ἰσχυρὰς προσωπικότητας τῶν μελῶν τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου, περιώρισαν τὰς θορυβώδεις ἐκδηλώσεις τῶν δῆμων καὶ τὴν ἀνάμιξιν τῶν εἰς τὰ πράγματα τῆς πολιτείας. Δύο τελευταίας ἀναλαμπὰς ἀποτολμοῦν οἱ δῆμοι κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀναρχίας, λήγοντος τοῦ 7' αἰῶνος, ὅτε τὸ μὲν 695 ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον

1. Πασχ. Χρον., σ. 624 ἐπ., Θεοφ., σ. 185 ἐπ. : Ὑπ' αὐτὰς τὰς συνθήκας δὲν ὑπῆρχεν ἄλλη διέξοδος, εἰ μὴ ὁ μέχρις ἐσχάτων ἀγὼν διὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἐνὸς τῶν δύο ἀντιπάλων : ἐντεῖθεν καὶ ἡ ἐπακολούθησας φοβερὰ αἱματοχυσία.

2. Θεοφ., σ. 243-4.

3. Ὁ ἤδη αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος ἐπεδίωξε τὴν συμπαράστασιν τῶν δῆμων, εἰς οὓς ἐνεπιστεῖθαι καὶ τὴν ἄμυναν τῆς πρωτεύουσας, ἐνφ' ὃ συμπενθερὸς αὐτοῦ Γερμανός, συμπράττων μέχρι τότε μετὰ τῶν Βενέτων, ἦλθεν εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Πρασίνων (βλ. Θεοφ. Σιμοκ. VIII 8. 4 ἐπ., 9. 13 ἐπ., Θεοφ. σσ. 287, 289). Τελικῶς τὴν ὑποστήριξιν τῶν Πρασίνων ἐκέρδισεν ὁ ὑπὸ τοῦ στρατοῦ ἀναγορευθεὶς ἐκατόνταρχος Φωκάς, ὅστις ὁμοῦ γενόμενος αὐτοκράτωρ, τυραννικὸς καὶ βίαιος ὡς ἦτο, ἀπεξενώθη τῶν συμπαθειῶν τῶν δῆμων. Θεοφ. Σιμοκ. VIII 7. 7, 9. 13 καὶ 10. 1, Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, *Hermes*, τ. 6 (1872), σσ. 361 - 362, Θεοφ. σσ. 287, 289, Σκυλ. - Κεδρ. I, σσ. 705, 706, Ζωνάρης III, σ. 196.

4. Εἰς τὰς συγκρούσεις ἐντὸς τῶν αἰγυπτιακῶν ἀστικῶν κέντρων μεταξὺ τοῦ εἰς τὸν Φωκᾶν πειθαρχούντος στρατοῦ καὶ τῶν δυνάμεων τῆς ὑπὸ τοῦ ἐξάρχου τῆς Ἀφρικῆς ἐξαπολυθείσης ἐπαναστάσεως ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος οἱ δῆμοι τῶν αἰγυπτιακῶν πόλεων. Χρονικὸν Ἰωάννου Νικίου, *Chronique de Jean, évêque de Nikiou, texte éthiopien, publié et traduit par H. Zotenberg*, Paris 1883, σσ. 426 - 431. Αὐτόθι, σσ. 448 - 450 διὰ τὴν στάσιν τῶν δῆμων κατὰ τὴν ἀραβικὴν εἰσβολήν.

ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος Ἑλλάδος Λεόντιος μὲ τὴν πολιτικὴν ὑποστήριξιν τοῦ δήμου τῶν Βενέτων ¹, τὸ δὲ 698 ὁ δρουγγάριος τῶν Κιβυρραιωτῶν Ἀψίμαρος - Τιβέριος, στηριχθεὶς εἰς τὸν δῆμον τῶν Πρασίνων ².

Πρὸς στιγμὴν ἐφάνη ὅτι τὴν θέσιν τῶν δῆμων εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν ἐπεχειρεῖ νὰ καταλάβῃ ὁ στρατός, ἐὰν ὀρθῶς ἐρμηνεύω ἀποσπασματικὰς τινὰς καὶ μεμονωμένας μαρτυρίας. Δὲν ἐννοῶ τὰς ἐπαναστατικὰς ἐνεργείας στρατιωτικῶν ἡγετῶν πρὸς κατάληψιν τοῦ θρόνου, ἀλλὰ τὰς τινὰ τοῦ στρατοῦ, ὅπως ἀποβῇ νόμιμος παράγων τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Εἰς τὸ πλαίσιον τοῦτο δύναται νὰ ἐνταχθῇ, νομίζω, ἡ ἐν ἔτει 681 κίνησις τῶν στρατιωτικῶν ἡγετῶν τοῦ θέματος τῶν Ἀνατολικῶν, ἐπιδιωκόντων, ὅπως οἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ βασιλευόντος Κωνσταντίνου Δ' μετᾴσχουν τῆς ἐξουσίας, μὲ τὸ σύνθημα : «εἰς τριάδα πιστεύομεν, τοὺς τρεῖς στέγομεν» ³, ὡς καὶ ἡ ἐν ἔτει 776 «αἵτησις τοῦ στρατοῦ» πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Δ', ὅπως στέψῃ συμβασιλεὺς τὸν υἱὸν τοῦ Κωνσταντίνου ⁴.

Δὲν ἔχει σημασίαν ὅτι τὸ 776 ἡ παράκλησις εἰσηκούσθη, ἐνθ' ὃ 681 οἱ εἰσηγῆται τῆς προτάσεως ἐθανατώθησαν. Σημαντικὸν εἶναι ὅτι ὀργανωμένος φορεὺς, ὁ στρατός, ἀποβλέπει νὰ καταλάβῃ εἰς τὸ πολίτευμα θέσιν ἐπηρεάζουσαν τὰς πολιτικὰς ἐξελίξεις, ἀλλὰ κατὰ τρόπον νόμιμον καὶ ἀναγνωριζόμενον ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας. Τὴν φιλοδοξίαν αὐτὴν ὁ στρατός δὲν ἐπέτυχε νὰ πραγματοποιήσῃ, ἀλλὰ παρέμεινε μόνον φορεὺς δυναμικῶν λύσεων.

Τοῦναντίον, ἡ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Θ' αἰῶνος παρουσία μεγάλων καὶ ἰσχυρῶν στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν, ὡς τῶν Δουκῶν, Φωκάδων, Σκληρῶν, Μαλεῖνων, Ἀργυρῶν, Κουρκούα, Κατακαλῶν, εἶχεν ὡς φυσικὸν ἀποτέλεσμα νὰ ἀναζητήσῃ ὁ θρόνος ἀντίβαρον εἰς τὰς λαϊκωτέρας τάξεις. Ἡ μεγάλη ἐγγειος ἰδιοκτησία, ἡ δόξα εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ ἡ ἄσκησις ὑψηλῶν κρατικῶν λειτουργημάτων παρέχουν εἰς τὰς μεγάλας στρατιωτικὰς οἰκογενείας τῶν ἐπαρχιῶν δύναμιν, ἡ ὁποία εὐρίσκει διέξοδον μὲν εἰς τὴν

1. Γεώργιος μοναχός, ἐκδ. C. de Boor, τ. II, σ. 731.

2. Fr. Cumont, *Anecdota Bruxellensia. Chroniques byzantines du manuscrit 11376*, Gand 1894, σ. 30.

3. Θεοφ., σ. 352, Γεώργ. μοναχός, I, σ. 728, Σκυλ. - Κεδρ., I, σ. 764, Ζωναράς, III, σ. 222. Πλείονα περὶ τοῦ προβλήματος εἰς τὸ βιβλίον μου : Ἑκλογὴ κλπ., σσ. 73 - 74, 126 - 128.

4. Θεοφ., σ. 449¹⁸, Σκυλ. - Κεδρ., II, σ. 19, Λέων Γραμμ., σ. 190 : «οἱ τῶν θεμάτων ἄρχοντες εἰσῆλθον... αἰτούμενοι... Κωνσταντίνον βασιλεῖα». Διὰ τὴν χειροτονίαν καίσαρος «αἵτησις γίνεται τῆς συγκλήτου καὶ πάντων τῶν στρατευμάτων» παραδίδει σύγ- χρονον (2 Ἀπριλίου 769) πρωτόκολλον τῆς Βασιλείου Τάξεως, κεφ. I 43α, σ. 218 ἐπ. Διὰ τὴν χρονολόγησιν βλ. Ch. Diehl, *Quelques passages du livre des cérémonies, Études Byzantines*, Paris 1905, σσ. 293 - 306.

προβολὴν ἀλληλοδιαδόχων ἀνταπαιτητῶν τοῦ θρόνου, φραγμὸν δὲ εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐξουσίαν, ἀποδυσθεῖσαν εἰς τραχὺν ἀγῶνα κατὰ τῶν «δυνατῶν», ὡς ἐκαλοῦντο οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς «πένητας», ἐλευθέρους καλλιεργητὰς μικρᾶς ἐγγείου ἰδιοκτησίας¹. Αἱ αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις τῆς ἐποχῆς τονίζουν τὴν διαφοροποίησιν αὐτὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς στάσεως ἔναντι τῶν ὑπηκόων. Οὕτω Ρωμανὸς ὁ Λεκαπηνός, ἐκ χωρικῶν αὐτὸς καταγόμενος, ἐξαίρει εἰς νεαρὰν τοῦ ἔτους 934 τὴν πρὸς τοὺς πένητας αὐτοκρατορικὴν προστασίαν, «ἐπεὶ μόνους τοὺς τῆς βασιλείας ὀφθαλμοὺς εἰς παράκλησιν ὁ πένης προσδέχεται»² καὶ περαιτέρω «οὐ μῖσει δὲ καὶ φθόνῳ τῶν ἰσχυροτέρων ταῦτα θεσμοθετοῦμεν, ἀλλ' εὖνοιᾳ καὶ προστασίᾳ τῶν πενήτων καὶ κοινῇ σωτηρίᾳ τοῦτο διοριζόμεθα»³. Τὴν αὐτὴν πολιτικὴν σκοπιμότητα ὑπηρετεῖ, ὡς φαίνεται, τὸ προοίμιον νεαρᾶς τοῦ ἔτους 947, τονίζον, ἴσως ὑπὲρ τὸ δέον, τὴν ἄρνησιν τῶν δυνατῶν, ὅπως συμμορφωθοῦν πρὸς τὰς αὐτοκρατορικὰς ἐπιταγὰς. Γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος: «Παρὰ πολλῶν ἀνέμαθεν ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία ἡμῶν ὡς οἱ ἐν τῷ θέματι τῶν Θρακησίων (ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ κειμένῳ) δυνατοὶ καὶ ὑπερέχοντες, καταφρονησάντες καὶ τῆς βασιλικῆς νομοθεσίας καὶ αὐτοῦ τοῦ φύσει δικαίου καὶ τῆς ἡμετέρας προστάξεως οὐ παύονται... τοὺς ἐλεεινοὺς τυραννοῦντες πτωχοὺς καὶ τῶν ἰδίων ποιούντες μεταστάτας...»⁴.

Ἰσως δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ ἡ κωδικοποίησις τῆς περὶ συντεχνιῶν νομοθεσίας⁵, ἐξ ἧς εἶναι ἐμφανὲς ἡ κρατικὴ μέριμνα διὰ τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τῆς ἀγορᾶς, τὴν ἀσφάλειαν τῶν συναλλαγῶν, τὴν διακίνησιν τῶν ἀγαθῶν, καὶ πρὸ πάντων τὴν προστασίαν τοῦ καταναλωτικοῦ κοινοῦ.

1. Εἰς τὴν στάσιν τοῦ κράτους ἔναντι τῶν δυνατῶν καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας ἀναφέρονται πλείονες μελέται τοῦ G. Ostrogorsky, συγκεντρωθεῖσαι νῦν εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῶν ἀπάντων αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον: O vizantijskom feudalizmu, Beograd 1969. Βλ. συνοπτικὴν ἔκθεσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ G. Ostrogorsky, Geschichte³, σσ. 225 - 230, 234 - 235, 238 - 240, 253 - 255. Ἐξετάζων τὸ πρόβλημα τῆς «βυζαντινῆς φεουδαρχίας» ὁ Δ. Ζακυθινός, Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 252 - 259, ἀποφαίνεται, ὀρθῶς νομίζω, ὅτι παρὰ τὴν δημιουργίαν ἰσχυρᾶς ἀριστοκρατίας τῆς γῆς δὲν διεμορφώθη εἰς τὸ βυζάντιον καθεστὼς φεουδαρχικὸν μὲ τὴν ἰδιάζουσαν πολιτικὴν, στρατιωτικὴν, κοινωνικὴν ἱεράρχησιν καὶ οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν. Αὐτόθι, σσ. 259 - 264, 363 - 368 περὶ τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς τῶν αὐτοκρατόρων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὴν Cambridge Medieval History, τ. IV 2, ἡ κυριώτερα ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

2. Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ νεαρὰ ἀρ. 5 (ἔτ. 934), σ. 207.

3. Αὐτόθι, σ. 208.

4. Κωνσταντῖνου Ζ' Πορφυρογεννήτου νεαρὰ ἀρ. 6 (ἔτ. 947), σ. 215.

5. Βλ. Τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον εἰς τὴν πρόσφατον ἀνατύπωσιν μετ' εἰσαγωγῆς ὑπὸ Ivan Duǝev, Variorum Reprints, London 1970.

Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους σημαντικὸς παράγων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτικοῦ βίου ἀναδεύκνται ἡ Ἐκκλησία. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μεμονωμένοι πατριάρχαι εἴτε ἔνεκα τῆς ἰσχυρᾶς των προσωπικότητος, εἴτε ἔνεκα φιλικῶν δεσμῶν μετὰ τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορος — ὡς ὁ πατριάρχης Σέργιος — ἐπέδρασαν εἰς δεδομένην χρονικὴν στιγμήν, ἐπὶ τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς χώρας· ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία ὡς ἴδιος παράγων ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴν ἐπιρροὴν εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς¹. Ὡς εὐνόητον, δὲν ἐξετάζεται ἐνταῦθα ἡ κρατικὴ ἐπέμβασις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ τὸ ἀκριβῶς ἀντίστροφον ἦτοι ἡ ἀνάμιξις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ πράγματα τῆς Πολιτείας εἴτε τῇ ἀνοχη, εἴτε κατὰ παράκλησιν εἴτε καὶ παρὰ τὴν βούλησιν τῆς Πολιτείας.

Ἡ νίκη τῆς μετριοπαθοῦς εἰκονοφίλου παρατάξεως τὸ 843 καὶ ἡ μεγάλη ἀποστολικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς Σλαβικοὺς λαοὺς ἐνίσχυσαν τὴν πνευματικὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ συνάμα τὴν πολιτικὴν του βαρύτητα. Χαρακτηριστικὸν τῆς προοῦσης δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὅτι οἱ δι' ἐπαναστάσεως καταλαβόντες τὸν θρόνον Βασίλειος Α' (867) καὶ Ρωμανὸς Α' Λεκαπηνὸς (920) ἀνέδειξαν πατριάρχας, προφανῶς εἰς ἐνίσχυσιν τῆς δυναστικῆς των θέσεως, τοὺς ὑστεροτόκους υἱοὺς των, ἀνηλίκους ἔτι — μόλις δεκαεξαετείς —². Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος οἱ πατριάρχαι αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ἰσχυροὺς, ὥστε νὰ ὑψώνουν τὸ ἀνάστημά των ἐναντι παρανομοῦντος ἡγεμόνος ἢ νὰ προασπίζουν τὴν δυναστικὴν νομιμότητα. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικὸς ἀναγνωρίζει πανηγυρικῶς ὡς νόμιμον διάδοχον τὸν Κωνσταντῖνον Ζ', καρπὸν τῆς ἐξωγάμου σχέσεως τοῦ Λέοντος Γ' μετὰ τῆς Ζωῆς Καρβονοψίνης, ἀλλὰ δὲν στέργει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν τέταρτον γάμον τοῦ αὐτοκράτορος μετὰ τῆς μητρὸς τοῦ διαδόχου³. Ὁ πατριάρχης Πολύευκτος ὑποχρεοῖ τὸν Ἰωάννην Τζιμισκὴν νὰ συμμορφωθῇ πλήρως πρὸς τὰς πατριαρχικὰς ὑποδείξεις, ἀφορώσας εἰς τὴν ἐκ τῆς δολοφονίας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἠθικὴν κάθαρσιν καὶ τὴν κατάργησιν τῶν ἀντεκκλησιαστι-

1. Ἐνδιαφερόνται ἀπόψεις καὶ παρὰ H. - G. Beck, *Kirche und Klerus im staatlichen Leben von Byzanz*, *Revue des Études Byzantines*, τ. 24 (1966), σσ. 1 - 24.

2. Κατὰ τοὺς κανόνας 11 Νεοκαισαρείας, ν. 123 (ἔτ. 546), κεφ. 13, ν. 137 (ἔτ. 564), κεφ. 2 καὶ καν. 14 Πενθέκτης διὰ νὰ χειροτονηθῇ ἐπίσκοπος, ὀφείλει νὰ ἔχῃ συμπληρώσει τὸ τριακοστὸν.

3. Βλ. Δ. Ζακυθινοῦ, Ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία κλπ., σσ. 283 - 285 καὶ τὴν πρόσφατον ἐπισκόπησιν τῶν μὲ τὴν τετραγαμίαν συνδεομένων προβλημάτων Patricia Karlin-Hayter, *Le synode à Constantinople de 886 à 912 et le rôle de Nicolas le Mystique dans l'affaire de la tétragamie*, *Jahrbuch der oesterreichischen Byzantinistik*, τ. 19 (1970), σσ. 59 - 101.

κῶν μέτρων τοῦ αὐτοῦ ἡγεμόνος¹. Ὁ πατριάρχης Σέργιος, ἀρχομένου τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἀντιδρῶ εἰς τὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἀλληλεγγύου, φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως ἐπιβληθείσης ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' μόνον εἰς τοὺς δυνατοὺς² καὶ ζητεῖ τὴν κατάργησίν του³.

Ἡ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα αὖξουσα ἐπιρροή τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀνάδειξιν αὐτοκράτορος⁴ συνετέλεσεν ὥστε, οἱ ἡγεμόνες νὰ ἀναθέτουν εἰς τὸν πατριάρχην καὶ τὴν περὶ αὐτὸν σύνοδον τὴν φροντίδα τῆς διαφυλάξεως τῆς ἐξουσίας εἰς τὸν ἀνήλικον διάδοχόν των⁵. Ἀποβαίνει δὲ τόσον αὐτονόητος διὰ τὴν κοινὴν συνειδήσιν ἢ ἀνάμειξίς τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ρύθμισιν τῆς διαδοχῆς, ὥστε ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ἡγέτης ἀδίστακτος, δὲν ἐδέχθη τὸ ὑπὸ τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ στρατοῦ προσφερόμενον στέμμα βασιλεύοντος τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννου Δ' Λάσκαρι, ἀλλὰ κατὰ τὸν ἱστορικὸν Παχυμέρη *«ἐξήτει καὶ τὴν τοῦ πατριάρχου συναίνεσιν, οὐ κατὰ χρεῖαν ἀλλ' ἵνα ἀσφαλέστερον τὸ γινόμενον καθιστώτο»*⁶, κρίνων *«ὡς οὐκ ἀσφαλές δίχα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ταύτης προεστῶτος καθιστᾶν τὰ τοιαῦτα»*⁷. Ἡ μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων διαμάχη διεξήχθη ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιτροπείας τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννου Ε', διότι καὶ ὁ πατριάρχης Ἰωάννης ΙΔ' Καλέκας εἶχεν ἐγγράφως διορισθῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Γ' ἐπίτροπος τοῦ παιδός⁸.

1. Λέων διάκονος, σσ. 94, 98 - 99, Σκυλ. - Κεδρ. II, σσ. 380 - 381, Ζωναράς, III, σσ. 520 - 521. Πρβλ. G. Ostrogorsky, Geschichte³ κλπ., σσ. 243 - 244.

2. Σκυλ. - Κεδρ. II, σ. 456: (ὁ Βασίλειος Β') *«ὁδύμα ἐξέθετο τὰς τῶν ἀπολωλότων ταπεινῶν συντελείας τελεῖσθαι παρὰ τῶν δυνατῶν. κατωνομάσθη δὲ ἡ τοιαύτη σύνταξις ἀλληλέγγυον»*, Ζωναράς III, σ. 561 (ἔτ. 1002).

3. Σκυλ. - Κεδρ. II, σ. 456: *«τοῦ πατριάρχου δὲ Σεργίου καὶ πολλῶν ἀρχιερέων καὶ ἀσκητῶν ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγων δεηθέντων ἐκκοπήναι τὸ παράλογον ἄχθος τουτί... καὶ αὐτόθι, σ. 475: ὁ (sc. Βασίλειον Β') ὁ πατριάρχης Σέργιος... πολλὰ κατελιπάρει σβῆσαι τὸ ἀλληλέγγυον»*.

4. Ἡ τὸ πρῶτον παρέμβασις τοῦ πατριάρχου κατὰ τὴν πλήρωσιν τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου ἀνάγεται εἰς τὸν Μάρτιον τοῦ 963, ὅτε ὁ πατριάρχης Πολύευκτος ἐκπρύχθη ὑπὲρ τῶν δύο ἀνηλίκων τέκνων τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ μετὰ τῆς συγκλήτου ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἀναγορεύσεώς των ἐξ ἁπλῶν βασιλέων εἰς αὐτοκράτορας (Λέων διάκονος, σ. 31).

5. Τὰ συναφῇ προβλήματα ἐξετάζονται εἰς τὴν μελέτην μου: Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον, Σύμμεικτα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Βασιλικοῦ (νῦν Ἑθνικοῦ) Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, τ. 2 (Ἀθῆναι 1970), σ. 65 ἐπ. διὰ τὴν διαδοχὴν τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Δούκα, σ. 75 ἐπ. τοῦ Μανουὴλ Α', σ. 82 τοῦ Θεοδώρου Α' Λασκάρεως, σ. 83 ἐπ. τοῦ Θεοδώρου Β' Λασκάρεως, σ. 91 ἐπ. τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου.

6. Παχυμ. I, σ. 67.

7. Παχυμ. I, σ. 66.

8. Κατὰ τὸν Νικηφόρον Γρηγοράν, II, σ. 579 *«ὁ πατριάρχης (Ἰωάννης ΙΔ' Κα-*

Κατὰ τοὺς Παλαιολογεῖους χρόνους ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία ἔχει καμφοῇ καὶ ἡ αὐστηρά συνοχή τῆς αὐτοκρατορίας ἔχει διασπασθῇ¹. Αἱ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀλώσεως τοῦ 1204 ἀναπτυχθεῖσαι φυγόκεντροι δυνάμεις διεμορφώθησαν εἰς αὐτοτελεῖς πολιτειακοὺς ὀργανισμοὺς ἢ διετήρησαν χαλαράν ἀπὸ τοῦ κέντρου ἐξάρτησιν. Ὑπεράνω ὅμως ὅλων αὐτῶν πλανᾶται ἡ ζῶσα καὶ προστατεύουσα σκιά τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, οὗ ἡ αἰγλήεσσα λάμπις διαχέεται πέραν τοῦ βαλκανικοῦ χώρου μέχρι τῶν μακρυνῶν ρωσικῶν πεδιάδων, ὁ δὲ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως αἰσθάνεται τόσον βαρύνουσαν τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν του ἐπιβολήν, ὥστε νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν ἱκανὸν νὰ περιλάβῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν του τὸν ἄλλοτε κραταῖον βυζαντινὸν αὐτοκράτορα. Εἰς τὴν γνωστὴν πρὸς τὸν μέγαν ρῆγα Μοσχοβίου καὶ πάσης Ρωσίας ἐπιστολὴν τοῦ², γράφει ὁ πατριάρχης Ἀντώνιος Β' (1388 - 1390 καὶ 1391 - 1397): «οὐ γὰρ διότι τὰ ἔθνη περιεκύλωσαν τὸν τόπον τοῦ βασιλέως, δεῖ καὶ τοὺς χριστιανοὺς περιφρονεῖν αὐτόν... εἰ ὁ βασιλεὺς ὁ μέγας, ὁ τῆς οἰκουμένης κύριος καὶ ἄρχων, εἰς τοσαύτην στενοχωρίαν κατήντησε... οὐκ ἔνι δίκαιον διὰ τοῦτο περιφρονεῖν ἡμᾶς τὴν εὐγένειάν σου... οὐδὲν οὖν ἔνι, καλόν, νίε μου, ἵνα λέγῃς ὅτι ἐκκλησίαν ἔχομεν οὐχὶ βασιλέα, οὐκ ἔνι δυνατόν εἰς τοὺς χριστιανοὺς, ἐκκλησίαν ἔχειν καὶ βασιλέα οὐκ ἔχειν. ἡ γὰρ βασιλεία καὶ ἡ ἐκκλησία πολλὴν ἔνωσιν καὶ κοινωνίαν ἔχει καὶ οὐκ ἔνι δυνατόν ἀπ' ἀλλήλων διαιρεθῆναι»³.

Ἐξ ἀνάγκης ἡ ἐπισκόπησις ὑπῆρξε σύντομος καὶ ἀτελής, ἐλπίζω ὅμως ὅτι ἐπέτρεψε τὴν παρακολούθησιν τῶν οὐσιωδῶν στοιχείων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτεύματος κατὰ τὴν μακραῖωνα λειτουργίαν του.

λέκας) ἀνέγνω βιβλίον ἐκ τοῦ κόλπου λαβὼν, συνθήκας περιέχον, ἃς ὁ βασιλεὺς αὐτῷ τε πατριάρχῃ καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν ἐκ πολλοῦ παρέθετο ἐπισκόποις περὶ τε συζύγων καὶ τῶν παίδων αὐτοῦ». Πλεονα ἐπὶ τοῦ θέματος εἰς τὸ βιβλίον μου: Ἡ Ἀντιβασιλεία κλπ., σσ. 116 - 127.

1. Χαρακτηριστικὴ τῶν εὐρύτερων πολιτικῶν στόχων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ δευτερόν ἡμῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἶναι ἡ πρωτοβουλία αὐτῆς εἰς τὸ καίριον πρόβλημα τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Ἐνῶ ἡ Πολιτεία ὡς μόνη διεξοδὸν σωτηρίας βλέπει τὴν συνεννόησιν μὲ τὴν χριστιανικὴν Δύσιν καὶ ἀναλαμβάνει ἐργώδεις διαπραγματεύσεις διὰ τὸ ζητούμενον ἀντάλλαγμα, τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως συλλαμβάνει τὸ σχέδιον τῆς Βαλκανικῆς συνεννοήσεως καὶ ἐνθαρρύνει τὴν στρατιωτικὴν σύμπραξιν τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς τουρκικῆς ἀπειλῆς. Βλ. J. Meyendorff, *Society and Culture in the Fourteenth century: Religions Problems*, XIVe congrès international des études byzantines, Bucarest 1971, Rapports I, Bucarest 1971 σσ. 51 - 67.

2. Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐπιστολῆς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1394 - 1397 βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σ. 457, σημ. 1.

3. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, τ. II, Wien 1862, σ. 191. Διὰ τὰς ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἐκτιθεμένας ἀπόψεις ἐπὶ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ αὐτοκράτορος βλ. H. - G. Beck, *Res publica romana*..., σσ. 36 - 38.

Ὁ βυζαντινὸς κόσμος ἀποκαλύπτει καθ' ἡμέραν νέας πτυχὰς τοῦ πολυμόρφου καὶ ἰδιάζοντος βίου του. Μὲ τὴν καλυτέραν γνῶσιν τῶν μνημείων, τὰς ἀρτιωτέρας ἐκδόσεις τῶν κειμένων, τὴν σπουδὴν τῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, τὴν ἐντελεστέραν διείσδυσιν εἰς τὴν κρατικὴν ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας, θὰ κατανοήσωμεν καλύτερον τὸν χαρακτῆρα τοῦ πλέον πεπολιτισμένου κράτους τοῦ Μεσαίωonos. Τοῦτο, δι' ἡμᾶς εἶναι χρέος μέγα, διότι ὁ νεώτερος ἑλληνισμὸς ἀρρήκτως συνδέεται μὲ τὸν βυζαντινὸν κόσμον καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ὅστις κατὰ τὴν θλιβεράν περίοδον τῆς δουλείας διηύθυνεν ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἐν πολλοῖς πολιτικῶς τὰς τύχας τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων¹ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ὡς συνεχίζων τὸ ἔργον τῆς βυζαντινῆς κρατικῆς ἐξουσίας.

Αἱ βαθεῖαι ρίζαι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς παραδόσεως, συνυφανθεῖσαι μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μὲ στέρεον ἔρεισμα τὴν ἀπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους κληρονομηθεῖσαν, ἀλλ' εἰς νέαν σύνθεσιν χωρήσασαν πολιτειακὴν ὀργάνωσιν, διεμόρφωσαν τὸν πολιτισμόν, τὸν ὅποιον ὀνομάζομεν σήμερον βυζαντινὸν καὶ τοῦ ὁποίου εἴμεθα οἱ κληρονόμοι καὶ θεματοφύλακες. Τὴν τριπλὴν αὐτὴν ὕφην τῆς ὑποστάσεως τοῦ Βυζαντίου συμβολίζει, νομίζω, καλύτερον παντὸς ἄλλου τὸ προσκύνημα τοῦ νικητοῦ καὶ τροπαιοῦχου Βασιλεῖος Β' εἰς τὰς Ἀθήνας, μικρὰν ἐπαρχιακὴν πόλιν τῆς ἁχανοῦς αὐτοκρατορίας τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Ὁ ἀνώτατος φορεὺς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ὁ αὐτοκράτωρ, ἔρχεται εἰς τὸ πνευματικὸν καὶ πολιτικὸν κέντρον τοῦ ἀρχαίου κόσμου νὰ προσκυνήσῃ εἰς τὸν Παρθενῶνα τὴν Μητέρα τοῦ Θεοῦ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

1. Περὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, μετὰ σύντομον ἐπισκόπησιν καὶ τῆς δράσεώς του κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνας βλ. St. Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge 1968 (καὶ εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν).